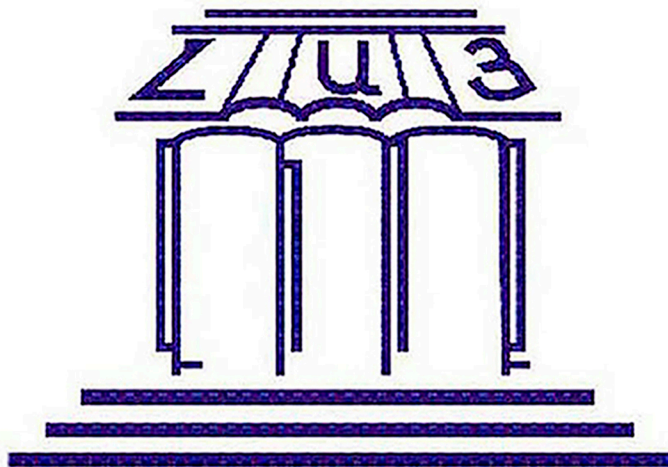

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Մույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6318.

05 SEP. 20

Ա. ԲԱՆԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ծ. ԱՄԻՐԹԱՆՅԱՆԻ ԱԹԱՋԱԲԱՆՈՎ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1928

47.925
F-24

3(47.525)
F-24

24 JAN 2006

Ա. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

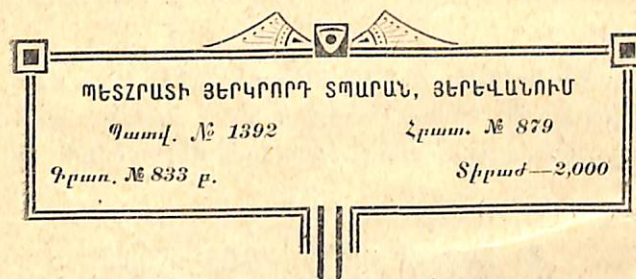
1921 թ. փետրվարի 15-ից մինչև հուլիսի 13-ը Ղամաբուլի, Դարա-
լագրագ-Ջանգեզուրի նահանգներում տեղի ունեցած ռազմական գոր-
ծողությունների ռազմական-քննական վերլուծման մի փորձ

Ծ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆԻ ԱՌԱՋԱՐԱՆՈՎ

28 FEB 2013

6318

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ

3-րդ հաշկական (ներկայումս՝ 1-ին հաշկական ընկ. Լիպարիտ Մխչյանի անվան հրածիգ) զնդի իմ մարտական ընկերներին, այն զնդի, փոքր յերիտասարդ հաշկական Կարմիր բանակի առաջին զորամասերից մեկն եր, յեվ փոքի հրամանատարությունը յես վարում եյի 1921 թվի փետրվարից մինչև հոկտեմբեր ամիսը:

Հեղինակ

4

24175-59

ԵԼ 24

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԱՎԱՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԵՐԸ

«Ճնշել բուրժուազիային և նրա զիմա-
դրությունը դեռևս անհրաժեշտ և: Մանա-
վանդ այս անհրաժեշտ էր Կոմունայի հա-
մար, վորի պարտություն պատճառներից մեկն
այն է, վոր նա այդ բավականաչափ վճա-
կանություն չարեց»:

(Լենին, Յերկ. ժող., ա. մ., էջ 330).

I

Հայաստանի քաղաքացիական պատերազմի պատմու-
թյան մեջ 1921 թվի փետրվարյան դաշնակցական հակա-
հեղափոխության շրջանը հատուկ հետաքրքրություն է
ներկայացնում վոչ միայն զուտ պատմական տեսակետից,
այլև քաղաքական-գործնական, քանի վոր Դաշնակցություն
կուսակցությունը դեռևս մնում էմեր հիմնական դասա-
կարգային ներքին թշնամին:

Դասակարգային թշնամու, թեպետև հաղթված ու
ընկճված թշնամու դեմ մղված պայքարի փորձն ուսումնա-
սիրելն ու հաշվի առնելն անպայման ոգտակար է վոչ մի-
այն այն պատճառով, վոր դեռ հնարավոր է ընդհարումն
այդ թշնամու հետ, վորի թիկունքում կանգնած է համաշ-
խարհային հակահեղափոխությունը, այլ և այն պատճառով,
վոր նման պատմական յերևույթների ուսումնասիրությունն
ու մարքսիստական վերլուծումը մեծապես կնպաստե այն
մանր յերկրների ու ազգությունների ճնշված աշխատավոր
զանգվածների ազատագրության գործին, վորոնց բախտն
ըստ էություն միանման է՝ այս կամ այն առանձնահատ-
կություններով հանդերձ:

Իր ավագ սերնդի հարուստ փորձառության ոգտա-

գործումը, սխալների հաշվառութիւնը, անհաշտութիւնները, պարտութիւնների և հաղթութիւնների պատճառների ուսումնասիրութիւնը, հերոսական պայքարի լավագույն տրագիցիաների պահպանութիւնը, — ահա նոր աճող հեղափոխական սերնդի համար վոգեւորութեան ու նախադրուշացման, նորանոր ուժերի համաքման ու կազմակերպման աղբյուրը, ահա լավագույն յերաշխիքը հաջող առաջխաղացութեան և նոր հաղթութիւնների՝ դեպի սոցիալիզմ տանող ճանապարհին:

Բայց մարդկութեան պատմական զարգացումը բոլոր յերկրների համար համաշափ չի ընթացել ու ընթանում մի շարք պատմական, տնտեսական, աշխարհադրական և այլ պատճառներով:

Մի շարք յերկրների ու ազգերի տնտեսական ու քաղաքական նվաճումները դեռ նոր պիտի ձեռք բերեն ուրիշ շառերը:

Նույնն է յեղել և համաշխարհային պրոլետարիատի դասակարգային հեղափոխական պայքարի նկատմամբ:

Յեթե վերջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը շատ բան ուներ սովորելու յեվրոպական պրոլետարիատից, այսօր արդեն շատ բան կա, վոր Յեվրոպայի և այլ յերկրների բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիները պիտի սովորեն Սորերգային մեծ Միութեան բանվորներից ու գյուղացիներից:

Յեթե պրոլետարիատի հեղափոխական դիկտատուրայի իրագործման հոկտեմբերյան մեծ փորձը կատարյալ հաջողութեամբ պսակվեց, գրան քիչ չոգնեց Պարիզի Կոմմունայի առաջին, թեև անհաջող, պատմական օրինակը, Կոմմունայի, վոր գրավեց ամբողջ բանվոր դասակարգի և նրա մեծ զաղափարախոսներ—Մարքսի, Ենգելսի և Լենինի ուղղութիւնը:

Փոքր ու հետամնաց գյուղացիական Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների խորհրդային իշխանութեան հա-

մար մղած հեղափոխական պայքարի ծավալով փոքր, բայց բովանդակութեամբ հարուստ փորձի ուսումնասիրութիւնը, պատմական վերլուծումն այն ճանապարհի, վորով ընթացավ ու զարգացավ Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների պայքարը խորհրդային իշխանութեան համար, ուսումնասիրութիւնն այդ պայքարի ետապների, պարտութիւնների, հաղթութիւնների և այլն, — ամուր կերպով կկապե մեր աճող հեղափոխական սերունդը հեղափոխական պայքարի լավագույն տրագիցիաների հետ, նոր հետաքրքրական մոմենտներ կմտցնի բանվորութեան ու աշխատավոր գյուղացիութեան հեղափոխական շարժման պատմութեան մեջ, հեղափոխական շարժման հեղափոխական պրոլետարիատի դեկավարութեամբ սեփական հարստահարիչների և համաշխարհային կապիտալիստների դեմ, և ազատագրութեան ուղին ցույց կտա փոքր ճնշված ազգերին, վորոնք, մեր փորձառութեամբ զինված, կարող են կրճատել և դուրսացնել այդ ուղին:

Հակառակ այս բոլորին՝ մենք մինչև որս ամենափոքր չափով անգամ չենք կատարել մեր հեղափոխական միջազգային պարտականութիւնը: Հիշյալ իմաստով մինչև որս վոչ միայն նույնիսկ աննշան փորձ չենք արել ուսումնասիրելու, վերլուծելու և պատմականորեն գնահատելու Դաշնակցութեան փետրվարյան հակահեղափոխութիւնը, այլ մինչև անգամ չենք հրատարակել անհրաժեշտ փաստաթղթերը կամ նույնիսկ սովորական պարզ հիշողութիւններ, չենք զբաղվել գեթ անցքերի նկարագրութեամբ, փաստերի պարզ շարադրութեամբ և այլն:

Իսկապէս այս վիճակի մեջ է ընդհանրապէս Հայաստանի հեղափոխական շարժման պատմութիւնը, յեթե մի կողմ թողնենք «Սորերգային Հայաստան» լրագրում տպագրված միքանի թույլ հիշողութիւններն ու յերկու փոքրիկ գրքուշկ (ընկ. Ա. Հովհաննիսյանի և իմը) մայիսյան ապստամբութեան մասին: Ինչով պետք է բացատրել այս

լուծութիւնը: Կարծես թե փետրվարյան հակահեղափոխու-
թյան պատմութիւն մեզ մեզ համար ինչ-Վոր մի «նշա-
նակելի» բան կա, վորի մասին պետք է միայն լուել, այն-
ինչ, ընդհակառակն, այդ պատմութիւնը մեր սխալների
հետ միասին, վոր արդիւնք է ին մեր անփորձութիւն, ինչ
Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների պանծալի
սխալագործութիւններով ու անորինակ հերոսութեամբ: Կամ
կարծես թե բանվորներն ու գյուղացիները վորեւէ բանում
մեղանշել են, այնինչ, ընդհակառակն, Հնայելով խիստ
զգվար ու դաժան պայմաններին, նրանք ամենակատաղի
գիմարութիւն ցույց տվին իրանց դասակարգային թշնա-
միներին, վորովհետեւ չեյին ցանկանում նորից կաշկանդվել
դարավոր ճնշման շղթաներով, վոր նոր էյին թոթափել:

Ինչպիսին էլ վոր լինեն մեր այդչափ թուլութեան
որքեկտիվ պատճառները մեր իդեոլոգիական ճակատում,
այնուամենայնիվ խիստ ակներեւ է նաեւ սուբյեկտիվ հան-
գամանքն այս գործում:

Յեւ անա Հայաստանի փետրվարյան անցքերի վերա-
բերյալ «լուծութեան ճակատն» առաջին անգամ պատառում
է Ղամարլուի ճակատի (գաշնակների դեմ) հրամանատար-
ներից մեկը, հրամանատարը այն հերոսական յերրորդ զըն-
դի, վորը քանի-քանի անգամ փրկել է գրութիւնը ճա-
կատում, ագատել է մեզ զգվար կացութիւնից:

Ընկ. Բաղդասարյանը հարցին մոտեցել է զուտ ռազ-
մական կողմից: Այդ գիրքը նվիրված է պատերազմական
անցքերի և գաշնակեցական հակահեղափոխական ու մեր
հեղափոխական հրամանատարութեան սարատեգիայի ու
տակտիկայի վերլուծման, և վորպէս այդպիսին՝ գիրքն ար-
ժեքավոր է վոչ միայն վորպէս փետրվարյան հակահեղա-
փոխութեան զուտ ռազմական կողմը շոշափող առաջին
գիրքը, այլ և ըստ իր բովանդակութեան և վորակի: Ի-
հարկեւ, ռազմական գիտելիքների վերաբերմամբ յես ձեռն-
հաս չեմ, բայց ի նկատի ունենալով քաղաքացիական պա-

տերազմի գործնական փորձը թե Ղամարլուի և թե այլ ճա-
կատներում, ինձ թվում է, թե ընկ. Բաղդասարյանին հա-
ջողվել է տալ փետրվարյան ռազմական զեպքերի ուղիղ
վերլուծումն ըստ էյութեան և հաջող գնահատականը ռազ-
մական տեսակետից:

Շատ լավ կլիներ, յեթե մեր ռազմական գործին
գիտակ զինվորական ընկերները, մանավանդ վորոնք կը-
ռիմներին մասնակցել են, իրենց կարծիքը հայտնեյին այս
գրքի առթիվ, լրացնելով ու խորացնելով վերլուծումը կամ
շոշափելով վիճելի մոմենտները: Կարելի յէ, իհարկեւ, հա-
կադրել և այլ տեսակետներ, յեթե կան: Այդ անհրաժեշտ
է մանավանդ հիմա, յերբ բնակչութեան և մասնավորապէս
յերիտասարդութեան ռազմականացման ինդիքը կա մեր
առաջ:

Գիրքը գրված է զինվորական լեզվով, հակիրճ, պարզ,
առանց ավելորդ բառերի: Ընդհակառակն, այնտեղ, ուր
կարելի յէր հետաքրքրական ու զբաղիչ պատկերներ տալ,
հեղինակը խուսափում է զրանից, բայց այդ պակասու-
թիւն չէ գրքի համար, վորովհետեւ պայմանավորվում է
հեղինակի նպատակով, վորը և վորոշում է շարահյուսու-
թեան բնույթը: Այս հանգամանքը վոչ միայն չի զգվարաց-
նում գրքի ընթերցանութիւնը, այլ ընդհակառակն, ա-
վելի յէ գրավում ընթերցողին, վորի առաջ բացվում են
արունակ նոր գործողութիւններ, գրութեան արագ փո-
փոխութիւններ ճակատում, հարձակումն, նահանջ, մա-
նյովը, զորաթիւերի կողմից շուրջ անել (обход), առանձին
ու շեշտակի հարվածներ, վոր ձեռնակովի յեն փոխվում և
այլն:

II

Գլխավորն ու հիմնականը, վոր գրքի հեղինակն ու-
ղիղ է ըմբռնել, և վոր առանձին ուշադրութիւն է գրա-
վում, այդ մարտական գործողութիւնների տակտիկան, ծը-

բազմերն ու բնույթն ե՛թե Դաշնակցութեան և թե մեր կողմից: Իսկ այդ բոլորն, իհարկե, սերտ կապված ե յերկու կողմերի քաղաքականութեան և ընդհանուր տակախկայի հետ:

Հայաստանի խորհրդայնացման նախորդյին ստեղծված պատմական վորոշ և առանձնահատուկ կացութեան հետևանքով, վորի մասին հորվածի ծավալը թույլ չի տալիս կանգ առնելու, դաշնակցական կառավարութեան գործերի հրամանատար՝ հայտնի խմբապետ Դրոն առաջին շրջանում (մոտավորապես 1 և կես ամիս) Հայաստանի յերխատարդ կարմիր բանակի հրամանատարը յեղավ: Այդ Հայաստանի աշխատավորութեանը վոշ անժանոթ տխրահուշակ պատմական հերոսը միանգամայն ի չարը գործադրեց սկզբնական շրջանում խորհրդային իշխանութեան իրենց ցույց տված վերաբերմունքը:

Դաշնակցութեանը Դրոյի միջոցով հենց խորհրդայնացման սկզբից փետրվարյան անցքերն սկսեց պատրաստել: Այս նպատակով Դրոն յետ ուղարկեց Ազրբեյջան ուսանական հեծյալ գորամասերը կերի և պարենի բացակայութեանը պատճառաբանելով: Նա սյանով չբավականացավ. Յերևանում կար լավ կազմակերպված մի առանձին հայկական գունդ, վոր կազմված եր բացառապես Դադախի շրջանի մայիսին ապստամբած գյուղացիներից: Այս գունդն առաջին շրջանում խորհրդային իշխանութեան ամենավրտահելի հեղափոխական նեցուկը պիտի լիներ Հայաստանում, քանի զեռ դաշնակցական կառավարութեան նախկին բանակը հիմնականորեն վերակազմված չեր: Դաշնակցականներն ամենից ավելի կարող եյին վախենալ և վախենում ելին այս գնդից:

Ուստի Դրոն սկսեց համոզել մեր ռազմկոմիսսարին, թե անհրաժեշտ ե ցրել այդ գունդը և վաշտ-վաշտ միացնել հին դաշնակցական զնդերին. Դրոյին հաջողվեց իրագործել իր ծրագիրը՝ հակառակ զնդի վարչութեան և ու-

ռաջին հերթին զնդի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանի զիմադրութեան:

Դրոյին հաջողվեց նաև Յերևան քաղաքի պարետ նըշանակել վոմն սպայի, խմբապետ Սարգսյանին, վորը մաուգերիստների խուժը եր պատրաստում քաղաքում:

Դրոն բանակի շտաբում պատասխանատու պաշտոն տվեց իր մերձավոր զինակիցներից մեկին, նախկին գընդապետ Թարխանյանին, վորը մեր բոլոր գաղտնիքներն ի մանալով ապստամբութեանից մոտավորապես յերկու շաբաթ առաջ փախավ Բաղդասարին, խմբապետների բունը, վորտեղ դաշնակների զինվորական կենտրոնն եր գտնվում:

Այս Թարխանյանը դաշնակ խմբերի զուլան անցնելով և լավ տեղյակ լինելով իրերի դրութեանը Յերևանում՝ ռազմական տեսակետից և մեր գորամասերի դասավորութեանը՝ դաշնակցական հակահեղափոխութեան տեսակետից գործողութեան բավական հաջող ծրագիր կազմեց՝ նպատակ ունենալով նեղ ողակի մեջ փակել Յերևանն ու վոջնչացնել մեր բոլոր կենդանի ուժերը կենտրոնում:

Միայն Թարխանյանին չհաջողվեց իրագործել իր ծրագիրը՝ շնորհիվ այլասերված ու փչացած խմբապետական ու մաուգերիստական տարրերի, վորոնք չեյին կամենում հնազանդվել միմյանց և տարված եյին թնականով, բռնութեաններով, հարբեցողութեամբ և այլն:

Այսպիսով թշնամին իր ռազմական փորձառութեան ու խորամանկութեան հակառակ սոցիալական ու քաղաքական հնարավորութեաններ չունեցավ իրագործելու իր գաղա-նային խորամանկ ծրագիրը:

Իսկ ի՞նչ եր մեր տակախկան ու մեր գործողութեան ծրագիրը Դաշնակցութեան զեմ: Դեռ մոտավորապես տասոր ապստամբութեանից առաջ Արտակարգ Հանձնաժողովը նախազգուշացրել եր բանակի հրամանատարութեանը, վոր դաշնակների զինված ապստամբութեան ե պատրաստվում, պահանջելով շտապ և լուրջ միջոցներ ձեռք առնել: Սա-

կայն Արտակարգ Հանձնաժողովի աված տեղեկությունները հրամանատարությունը խիստ չափազանցած համարեց, համարելով դաշնակցական բանդաների թիվը փոշ ավելի հիսուն հոգուց Բաղդյառնի շրջանում: Այնուամենայնիվ Արտակարգ Հանձնաժողովը Կ. Կոմիտեյի համաձայնությամբ վորպես նախագրողական միջոց վորոշեց քաղաքի ակտիվ դաշնակցականներին ձերբակալել, վորոնց թվում և Վրացյանին, վորը հետո դաշնակցական «փրկության կոմիտեյի» գլուխն անցավ:

Ձեռնարկվեցին նաև միքանի նախնական, և դժբախտաբար թույլ, ռազմական միջոցներ, ինկատի ունենալով դործ ունենալ միայն մոտ 50 հոգուց բաղկացած մի բանդայի հետ Բաղդյառնի շրջանում: Արտակարգ Հանձնաժողովը յերկու-յերեք օրվա ընթացքում ձերբակալեց քաղաքի համարյա բոլոր ակտիվ դաշնակցականներից մոտ 300 հոգի և դրանով կանխեց ապստամբությունը քաղաքում, վոր Դաշնակցության ընդհանուր ապստամբության ծրագրի մեջ էր մտնում: Սակայն Վրացյանը կարողացավ ժամանակին թազնվել, և նրան չհաջողվեց ձերբակալել: Դրության լրջությունը մենք բոլորս, մեզ հետ և բանակի հրամանատարությունը, լիովին գիտակցեցինք շատ ուշ, այսինքն՝ համարյա Քանաքեռի անկումից և դաշնակցականների Նժմիածինն առնելուց հետո, մոտավորապես փետրվարի 16—17-ին, իսկ 18-ի առավոտն արդեն ստիպված յեղանք թողնել Յերևանը:

Թշնամու ուժերին ու նրա գործողությունների ծրագրին իրազեկ չլինելը հնարավորություն չավին մեր շտաբին ամեն կողմից համառությամբ հարձակվող թշնամու դեմ գործելու կանոնավոր ծրագիր կազմելու:

Մեր գործառններից շատերը կարվեցին միմյանցից շտաբի հետ հաղորդակցություն ունենալուց և ստիպվեցին անձնատուր լինել կամ փախչել գանազան կողմեր: Հակառակ այս սլարագային՝ մոտ 3.000 լավագույն հեղափոխա-

կան մարտիկներ դուրս յեկան Դաշնակցության ողակից և մարտական ուժ դառնալով՝ վոշ միայն պաշտպանվում էին, այլ և յերկու անգամ հաջող հարձակում գործեցին բանակով վոշ պակաս քան յերկու անգամ ավելի ուժեղ թշնամու վրա, ջարդեցին և փախստի մատնեցին նրան:

Բայց վերջնական հաղթությունը հնարավոր յեղավ միայն, յերբ Հայաստանի ուրիշ շրջաններում բանվորներն ու գյուղացիները մարտական ուժեր կազմակերպելով՝ Կարմիր բանակի զորամասերի հետ միասին ոգնության յեկան Դամարլուի գորախմբին:

Թշնամին դուրս շարվեց Յերևանից Դարալագյազի և Զանգեզուրի լեռները և ապա այնտեղից՝ Պարսկաստան:

Դասակարգային թշնամուն լավ չճանաչելը, թերագնահատելը, կամ ավելի շուտ սխալ գնահատելը, վոշ միայն ռազմական, այլ և քաղաքական տեսակետից և դրա հետևանքով դաշնակց. հակահեղափոխության վոշ այնքան վճռական ճշռումը փետրվարից առաջ, բավականաչափ ուժեղ կոմբիլիշների բացակայությունը Յերևանի և Նժմիածնի գավառներում, վորտեղ ուժեղ կուլակության, ապադասակարգայնացած տաճկահայ փախստականների, չարչիների ու սպեկուլյանտների գոյությունը հնարավորություն ավեց Դաշնակցությանը հավաքելու իրենց հակահեղափոխական ուժերը,—անա հիմնական պատճառը մեր ժամանակավոր փետրվարյան անհաջողության, վոր այնքան թանգ նստեց մեզ:

Դասակարգային թշնամին յերեք այնպես հեշտ անձնատուր չի լինում, ինչպես այդ սկզբում թվում էր մեզանից շատերին Հայաստանում: Ահա թե ինչ է գրում այդ աթիվ լենինը. «Ամեն մի խորունկ հեղափոխության ժամանակ կանոն է՝ յեկարասել, համառ, կասաղի (ընդգծումը Լենինինն է) զիմադրությունը շահագործողների, վորոնք մի շարք տարիների ընթացքում պահպանում են փաստացի խոշոր առավելություններ շահագործվողների վերա-

բերմամբ: Շահագործողները չեն հպատակվում շահագործ-
վողների մեծամասնության փորձմանը, առանց փորձելու
իրանց առավելությունը վերջին հուսանատակա՞ն կռվի, մի
շարժ կռիվների մեջ: (ընդգծումը մերն է. — Շ. Ա.) (Լե-
նին, յերկ. ժող., հ. 15, էջ 457): Յեվ այստեղ իսկ Լե-
նինն ուսուցանում է մեզ, թե շահագործողների ճնշումը,
պրոլետարիատի կողմից իշխանությունը գրավելուց հետո,
անհրաժեշտ է շարունակել մի շարք տարիներ:

Այս քաղվածքի մեջ ասված է համարյա այն բոլորը,
ինչ վոր հիմնականն է ու գլխավորը, Հայաստանի փետրե-
վարյան հակահեղափոխության մասին, ինկատի ունենա-
լով, իհարկե, ստեղծված պատմական կացության թե ոք-
յեկտիվ և թե սուբյեկտիվ առանձնահատկությունները: Դա՛նակցականները «վերջին հուսանատակա՞ն կռվի» մեջ
փորձեցին իրանց առավելությունը ժամանակավոր հաջողու-
թյամբ, բայց վերջիվերջո վերջնական պարտության գնով:

Յեթե փետրվարյան հակահեղափոխության սկզբնա-
կան շրջանում Դա՛նակցության մարտական ուժերը մեզ
ուժերից մոտ յերկու-յերեք անգամ ավելի էին (Համար-
լուի ճակատում), ապա այդ վո՛չ թե այն պատճառով էր,
վոր նրանք յերկրում վորեւե քաղաքական գերակշռությու՛ն
ունեյին, այլ այն պատճառով, վոր, ոգավելով մեր սխալ-
ներից՝ նա, Դա՛նակցությունը կարողացավ ապմական մի-
ջոցով մեր ուժերի մի մասն անջատել կենտրոնից, իսկ
մյուսը՝ իշխանության և բանակի կենտրոնական որդան-
ների հետ միասին վանեց ամբողջ Հայաստանից միանգա-
մայն կտրված Բեռլ-Վեդիի փոքրիկ շրջանը, վորտեղ վո՛չ
բնակչություն կար և վո՛չ էլ ամենափոքր չափով անդամ
ապահով թիկունք:

III

Իսկ 500—600 սպաների վտարումը, Յերևանում կա-
տարված ռեկվիզիտները և այլն—միթե այս բոլորը չեն

գրգռում մանր բուրժուազիային, միթե այս բոլորը չեն հա-
կատում մեր արեւելյան ազգային քաղաքականությանը: Մեր
կուսակցության արեւելյան ազգային քաղաքականությունը
պահանջում էր վո՛չ թե այն, վոր մենք հրաժարվեյինք
ակտիվ հակահեղափոխությունը կղզիացնելուց և խորհուրդ-
ների իշխանությունը նրա հնարավոր հարվածներից ապա-
հովելուց, այլ այն, վոր ըստ կարելույն մեղմացնեյինք
ռազմական կոմմունիզմի մեթոդները, խուսափեյինք ավե-
լորդ ռեկվիզիտներից ու կոնֆիսկացիաներից, զգուշա-
վոր վերաբերմունք ունենայինք դեպի գյուղացիությունը,
մանր-բուրժուական մտավորականությունը և այլն:

Սակայն հացի գրավումը Յերևան քաղաքի ունևոր
բնակչությունից մի միջոց էր, վոր ստիպված էյինք գոր-
ծադրել, քանի վոր Ռուսաստանի հացն ուշանում էր: Բը-
նակչությունը հայտարարված էր, վոր գրավված հացը կը-
վերադարձվի, յերբ վոր տեղ հասնի Ռուսաստանից ուղարկ-
ված և Վրաստանի սահմանում ժամանակավորապես բըռ-
նրված հացը:

Այնուամենայնիվ կարելի յեր ավելի լավ կազմակեր-
պել այդ գործը, քան կազմակերպված էր, չգրգռելու հա-
մար քաղաքի մանր բուրժուազիային և Դա՛նակցության
ձեռքը ազիտացիոն գենք չտալու մեր դեմ, վոր և տեղի
ունեցավ: Իսկ ինչ վերաբերում է սպաների վտարմանը,
այդ միակ ուղիղ միջոցն էր, վորովհետև յեթե հակահեղա-
փոխական սպայությունը կղզիացած չլիներ, փետրվարին
մեր գործն ավելի ևս կբարդանար: Ակտիվ հակահեղա-
փոխական սպաներին վտարելը վո՛չ միայն բացատրեն
չազդեց բանվորների ու գյուղացիների տրամադրության
վրա, այլ ընդհակառակը՝ ավելի շուտ հասկանալ ավեց նը-
րանց, վոր իսկական խորհրդային իշխանություն է հաս-
տատվում Հայաստանում:

Վորոշ բացասական գեր խաղաց մեզ համար նույն-
պես սայլահարկը Յերևանովկայի ու Սխտայի շրջաններում,

վորտեղ խորհրդային իշխանության տեղական որդաններին մեջ սողոսկել էյին թշնամի տարրեր, գլխավորապես դաշնակցականներ, վորոնք ղիտմամբ հանել էյին տալիս վոչ թե կուլակների սայլերը, այլ ավելի միջակ և աղքատ գյուղացիների և զրանով աշխատում էյին զրգուել գյուղացիներին մեր դեմ:

Առհասարակ Յերևանի և Եջմիածնի գավառների շատ շրջաններում դաշնակցականները սողոսկել էյին տեղական խորհրդային ապարարտների մեջ՝ գրավելով հեղինակների նախագահների, շրջանային միլիցիայի պետերի և այլ պաշտոններ: Այդ տարրերն, իհարկե, զգվելի դեր էյին կատարում՝ զործելով հոգուտ Դաշնակցության: Որինակ՝ Ախտայի շրջանի միլիցիայետան իսկական խմբապետ դուրս յեկավ, վոր հակահեղափոխություն պատրաստելով մեր դեմ՝ հետո ակտիվ մասնակցություն ունեցավ փետրվարի հակահեղափոխության ժամանակ մեր դեմ:

Սպանների վտարումը, ռեկվիզիցիան ու սայլահարկը դաշնակցությունը, իհարկե ոգտագործեց մեր դեմ ուղղված կատաղի ագիտացիայի ու պրովոկացիայի համար, բայց 21 թ. փետրվարին ունեցած մեր ժամանակավոր անհաջողության հիմնական պատճառը, կրկնում եմ, այն էր՝ վոր մենք ուղղակի սխալ էյինք գնահատել մեր թշնամուն քաղաքական, ապա և ռազմական տեսակետից:

Անդիացի գեներալ Ստոբար դեռ Հայաստանի խորհրդայնացման սկզբում խորհուրդ էր տվել Դաշնակցությանը «բայլերիկների հետ ընդհանուր լեզու գտնել»: Հասկանալի չե՞ միթե, թե ինչ էր նշանակում յերկդիմի և խորամանկ անդիական քաղաքականության լեզվով «բայլերիկների հետ ընդհանուր լեզու գտնելը»:

Դաշնակցականները հետևելով անդիացի գեներալի խորհրդին, վճռեցին «հոժարակամ» իշխանությունը հանձնել մեզ գեկտեմբերի 2-ին, յերբ արդեն խորհրդային իշխանությունը հայտարարված էր նոյեմբերի 29-ին, յերբ

նրանց միակ նեցուկ զորամասերն առանց հրացան արձակելու անձնատուր էյին յեղել մեզ Դիլիջանի տակ, իսկ նրանց հրամանատար՝ Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների հայտնի զահիճ Սեպուհը փախել էր Վրաստան, և յերբ Հայաստանի Հեղկոմը հեղափոխական զորքերի զլուխն անցած Դիլիջանից ճանապարհ էր ընկնում դեպի Յերևան: Ել ինչ էր մնում անելու Դաշնակցությանը, յեթե վոչ Ստոբարի խորամանկ խորհրդին հետևելով առժամանակ հրաժարվել իշխանությունից: Դաշնակցականները գեկտեմբերի 2-ին իբր թե «ձախակողմյան» Դրոյի և Վրացյանի միջոցով հայտնեցին, վոր իշխանությունը մեզ են հանձնում, բայց միևնույն ժամանակ ամեն միջոց ձեռք առան, վորպեսզի պահպանեն իրենց անլեզալ զինվորական և կազմակերպչական ու ագիտացիոն ապարարտը Յերևանում, Թալինում, փախստական սասունցիների մեջ, Բաշգյառնիում, վոր հակահեղափոխական խմբապետների և թուրք բրնակչության թալանչիների բունն էր:

Պարզ չե՞ արդյոք, վոր դաշնակցականները պատրաստել էյին մեզ համար փետրվարի պատմությունը նախ քան ռեկվիզիցիան, սպանների վտարումը և այլն, սկսած այն ժամանակվանից, յերբ «հոժարակամ» իշխանությունը մեզ հանձնեցին:

Միայն փետրվարյան հակահեղափոխությունն զգալի պարզություն, վորոշություն և վճռականություն մտցրեց մեր քաղաքականության մեջ Դաշնակցություն կուսակցության վերաբերմամբ: Այդ պարզությունը, վորոշությունն ու վճռականությունը լինեյին մինչև փետրվարը, փետրվարը տեղի չէր ունենա և կամ գոնե այն ծավալն ու բնույթը չէր ունենա: Այս բոլորն ասում ենք վոչ փորկե մեկին մեղադրելու համար, վորովհետև զբա համար մենք ամենքս էլ պատմականորեն պատասխանատու յենք: Այլ ասում ենք փետրվարի դատերը հաշվի առնելու համար: Մեր սխալները փետրվարի շրջանում ծագում էյին թեր-
բայ. պատ. Հայաստանում—2

ևս անխուսափելիորեն, մեր անփորձությունից: Մեր կուսակցութեան իշխանութեան ղեկավարների մեծագույն մասն այն ժամանակ, Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի փորձառությունը չունենալով, կրկնում էին նույն սխալներն, ինչ վերջում էին մեր ընկերները Ռուսաստանի շատ վայրերում՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան առաջին շրջանում:

Մենք այսչափ ծանրանում ենք փետրվարյան հակահեղափոխութեան սուբյեկտիվ մոմենտների վրա մոչ թե նրա համար, վոր այդ հակահեղափոխութեանը չունենալիք որչեկտիվ պատճառները, այլ նրա համար, վոր այստեղ սուբյեկտիվ մոմենտներն ավելի խոշոր դեր են խաղացել, ուստի և հենց այս մոմենտներից է, վոր մեր կուսակցութեանը Հայաստանում ալիքի դասեր առնի: Յեթե Դաշնակցութեան փետրվարյան ժամանակավոր հաջողութեանը համարելու լինենք առավելագույն որչեկտիվ պայմանների, հետևաբար և ուժերի փոխհարաբերութեան հետևանք, ինչպես, որի ախ, հեղափոխութեան պարտութեանը 1905 թվին Ռուսաստանում, այն ժամանակ, իհարկե, սխալ կլինեք այդչափ ծանրանալ հարցի սուբյեկտիվ կողմի վրա: Սակայն մեզ թվում է, վոր որչեկտիվ դժվարութեանները, գլխավորապես անտեսական, վոր անպայման մեծ չափով գոյութեան ունեցին, և հեղափոխական ու հակահեղափոխական ուժերի փոխհարաբերութեանը չէ, վոր համեմատաբար ավելի մեծական դեր խաղացին փետրվարյան հակահեղափոխութեան հարցում, այլ ավելի շուտ այն հանգամանքը, վոր հեղափոխական ուժերի կազմակերպման ու ճիշտ գաղափորման և հակահեղափոխական ուժերի ջլատման, քայքայման ու չեղոքացման գործում մեր անփորձութեան հետեւմանքով չկարողացանք իր ժամանակին հանդես բերել բավականաչափ մեծականութեան ու արվեստ: Դաշնակցութեանից մենք ժառանգութեան ստացանք անտեսապես միանգամայն քայքայված, սոված ու մերկ յերկիր: Ռու-

սաստանից ուղարկված հացը մենչեկիկյան վրաստանը, չնայած համապատասխան պայմանադրին, բաց չէր թողնում դեպի Հայաստան: Հաղորդակցութեան միակ ճանապարհը՝ Յերևան—Դիլիջան խճուղին ձյունապատ լինելով՝ անասելի դժվարութեաններ էր ներկայացնում Դադարում հավաքված բավականաչափ մթերքն ու կտորեղենը Յերևան տեղափոխելու համար: Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, վոր զգացվում էր նաև աշխատող ուժերի սակավութեան, և կուսակցական կազմակերպութեանների թուլացած վիճակը մայիսյան պարտութեանից հետո:

Սրանք էին այն խոշոր որչեկտիվ դժվարութեանները, վորոնք Դաշնակցութեանը դավադրորեն ոգտագործելով՝ Յերևանի և Եջմիածնի զավառներում գյուղացիական կուսակցության և միջին առևտրական շերտերի հակահեղափոխութեան գլուխ անցավ՝ ոգտագործելով նաև դասակարգային պատկերը կորցրած և դաշնակցական տրադիցիաներով սրնված տաճկահայ գաղթականական մասսան, վորը փետրվարյան հակահեղափոխութեան ժամանակ հանդիսանում էր Դաշնակցության հիմնական մարտական ուժը:

Հեղափոխութեան առաջին շրջանում տնտեսական դժվարութեանները միշտ անխուսափելի չեն, վորովհետև հեղափոխութեանը նախ՝ առաջ է գալիս հենց ժողովրդական մեծ կրիզիսներից, և յերկրորդ՝ պահանջում է մեծ ծախքեր (издержки), վորից հետո հեղափոխական իշխանութեանը չի կարող միանգամից ինչ-վոր կախարդական գաղափարի հարվածով ամեն ինչ ուղղել: Պարտված հակահեղափոխական ուժերն աշխատում են ոգտագործել այդ դժվարութեաններն ամեն տեսակ միջոցով, ուստի և հեղափոխական իշխանութեան առաջին խնդիրը միշտ լինում է ու պիտի լինի քաղաքական, կազմակերպչական ու ռազմական ամրացումը: Խնդիրը նրանում չէ, վոր Խ. Հայաստանն այդպիսի անտեսական պայմաններում կարողանար յերկար տարիներ գոյութեան ունենալ և նորմալ կերպով

ևս անխուսափելիորեն, մեր անփորձությունից: Մեր կուսակցութեան իշխանութեան ղեկավարների մեծագույն մասն այն ժամանակ, Ռուսաստանի քաղաքացիական պատերազմի փորձառությունը չունենալով, կրկնում էին նույն սխալներն, ինչ վոր անում էին մեր ընկերները Ռուսաստանի շատ վայրերում: Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան առաջին շրջանում:

Մենք այդչափ ծանրանում ենք փետրվարյան հակահեղափոխութեան սուբյեկտիվ մոմենտների վրա մոչ թե նրա համար, վոր այդ հակահեղափոխութեանը չունենալով որչեկտիվ պատճառները, այլ նրա համար, վոր այստեղ սուբյեկտիվ մոմենտներն ավելի խոշոր դեր են խաղացել, ուստի և հենց այս մոմենտներից է, վոր մեր կուսակցութեանը Հայաստանում պիտի դասեր առնի: Յեթե Դաշնակցութեան փետրվարյան ժամանակավոր հաջողութեանը համարելու լինենք առավելագույն որչեկտիվ պայմանների, հետևաբար և ուժերի փոխհարաբերութեան հետևանք, ինչպես, որի ազդեցության հեղափոխության պարտութեանը 1905 թվին Ռուսաստանում, այն ժամանակ, իհարկե, սխալ կլինեք այդչափ ծանրանալ հարցի սուբյեկտիվ կողմի վրա: Սակայն մեզ թրվում է, վոր որչեկտիվ դժվարութեանները, գլխավորապես անտեսական, վոր անպայման մեծ չափով գոյութեան ունեցին, և հեղափոխական ու հակահեղափոխական ուժերի փոխհարաբերութեանը չէ, վոր համեմատաբար ավելի վճռական դեր խաղացին փետրվարյան հակահեղափոխութեան հարցում, այլ ավելի շուտ այն հանգամանքը, վոր հեղափոխական ուժերի կազմակերպման ու ճիշտ գաղափորման և հակահեղափոխական ուժերի ջլատման, քայքայման ու չեղոքացման գործում մեր անփորձութեան հետեւմանքով չկարողացանք իր ժամանակին հանդես բերել բավականաչափ վճռականութեան ու արվեստ: Դաշնակցութեանից մենք ժառանգութեան ստացանք անտեսապես միանգամայն քայքայված, սոված ու մերկ յերկիր: Ռու-

սաստանից ուղարկված հացը մենչեխկյան վրաստանը, չնայած համապատասխան պայմանադրին, բաց չէր թողնում դեպի Հայաստան: Հաղորդակցութեան միակ ճանապարհը՝ Յերևան—Դիլիջան խճուղին ձյունապատ լինելով՝ անասելի դժվարութեաններ էր ներկայացնում: Դադախում հավաքված բավականաչափ մթերքն ու կտորեղենը Յերևան տեղափոխելու համար: Այս բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, վոր զգացվում էր նաև աշխատող ուժերի սակավութեան, և կուսակցական կազմակերպութեանների թուլացած վիճակը մայիսյան պարտութեանից հետո:

Սրանք էին այն խոշոր որչեկտիվ դժվարութեանները, վորոնք Դաշնակցութեանը դավադրորեն ոգտագործելով՝ Յերևանի և Նջմիաձնի գավառներում գյուղացիական կուսակցության և միջին առևտրական շերտերի հակահեղափոխութեան գլուխ անցավ՝ ոգտագործելով նաև դասակարգային պատկերը կորցրած և դաշնակցական տրադիցիաներով սրնված տաճկահայ գաղթականական մասսան, վորը փետրվարյան հակահեղափոխության ժամանակ հանդիսանում էր Դաշնակցության հիմնական մարտական ուժը:

Հեղափոխության առաջին շրջանում անտեսական դժվարութեանները միշտ անխուսափելի յեն, վորոգհետև հեղափոխութեանը նախ՝ առաջ է գալիս հենց ժողովրդական մեծ կրիզիսներից, և յերկրորդ՝ պահանջում է մեծ ծախքեր (издержки), վորից հետո հեղափոխական իշխանութեանը չի կարող միանգամից ինչ-վոր կախարդական գաղափարի հարվածով ամեն ինչ ուղղել: Պարտված հակահեղափոխական ուժերն աշխատում են ոգտագործել այդ դժվարութեաններն ամեն տեսակ միջոցով, ուստի և հեղափոխական իշխանութեան առաջին խնդիրը միշտ լինում է ու պիտի լինի քաղաքական, կազմակերպչական ու ռազմական ամրացումը: Խնդիրը նրանում չէ, վոր ի՞նչ Հայաստանն այդպիսի անտեսական պայմաններում կարողանար յերկար տարիներ գոյութեան ունենալ և նորմալ կերպով

զարգանալ, այլ նրանում, վոր նա կարող եր դիմանալ մինչև խճուղիները բացումը և վրաստանի խորհրդայնացումը, վոր անխուսափելի յեր:

«Մենք չապստամբեցինք, այլ ժողովուրդը, իսկ մենք պետք է ժողովրդական ապստամբության գլուխն անցնեյինք» — գրում են դաշնակցականներն իրենց թերթերում: Հասկանալի չէ, վոր նրանք ուրիշ բան չեն ել կարող գրել, բայց ցավալի չէ, վոր մեր մեջ ել այդպես մտածող անհատներ չեղել են ու դեռևս կան: Այսպես կարող են մտածել միայն նրանք, վոր մինչև որս չեն կարողացել հաշվի առնել վոչ միայն մալիսի, բանվորների ու գյուղացիների մալիսյան ապստամբության, այլ և փետրվարի, դաշնակցական փետրվարյան կատաղի հակահեղափոխության դասերը: Այսպիսի սխալները, վոր ծագում են վոչ մարքսիստական ու վոչ լենինյան մոտեցումից սոցիալ-քաղաքական յիշևոյթներին և Դաշնակցություն կուսակցության հիմնովին սխալ տեսական և քաղաքական գնահատությունից, քաղաքականապես չափազանց վտանգավոր են մեզ համար: Բայց այստեղ այդ խնդրի վրա յերկար կանգ առնելու տեղը չէ: Հույս ունենք, վոր մեր կուսակցությունն անուշադիր չի թողնի այս խնդիրները, վոր մեզ համար քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեն: Փետրվարի դասերն այնքան խրատական են, վոր չի կարելի իւրապես հարկն ե չուսումնասիրել և հաշվի չառնել այդ դասերը:

Ընկ. Բաղդասարյանի դիրքն առաջինը հետաքրքրություն կզարթեցնի դեպի փետրվարյան հակահեղափոխության խնդիրները:

Շ. Ա. միլիանյան

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մենք նպատակ ենք դրել այս փոքրիկ զբոսայգում տալ 1921 թվի փետրվարի 15-ից մինչև հուլիսի 13-ը Ղամարուի, Դարալագյազի և Զանգեզուրի ճակատներում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների վերլուծությունը, քննել այն պայմանները, վորոնց մեջ սկսվել և զարգացել են քաղաքացիական կոռիպները Հայաստանում, հաշտաբերել այն պատճառները, վորոնց շնորհիվ վերջնական ջախջախման ե յենթարկվում պաշարող կողմերից մինը և ընդհակառակը՝ հաղթանակում Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների գործը:

Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմը լեռնային պատերազմ ե: Այս հանգամանքը բարձրացնում ե նրա տեսական արժեքը, անհրաժեշտ դարձնում նրա ուսումնասիրությունը: Ինչպես հայտնի չէ, լեռնային պատերազմների ուսումնասիրությունը թույլ ե դրված առհասարակ: Համապատասխան դրականություն այդ ուղղությամբ համարյա թե գոյություն չունի*): Առավել ևս, վոր իմպերիալիստական պատերազմը, իսկ նրանից հետո և քաղաքացիական պատերազմը հրակայան չափով նոր նյութեր են կուտակել:

Չեռնարկելով այս ուսումնասիրությանը՝ մենք ձգտել ենք մի կողմից մեր լուծման մտցնել այդ կուտակված նյութերի մըշակման գործի մեջ, իսկ մյուս կողմից նպաստել մեր հրամեղամին, — մանավանդ նրա կրտսեր և միջին կազմին, վորը ուսերենին չտիրապետելու հետևանքով զրկված ե գոյություն ունեցող սակավաթիվ աղքատներն ուսումնասիրելու հնարավորությունից, — ծանոթություն ձեռք բերել լեռնային պատերազմի բնույթի, ելույթյան և նշանակության մասին, յեղնելով այն հանգամանքից, վոր մեր Միությունն ունի հարյուրավոր ե հազարավոր կիլոմետր լեռնային ռազմաբեմ:

*) Հայաստանում իսպառ չկա, յեթե չհաշվենք Տամրուշիի աշխատությունները՝ «Ղամարուի կոռիպների մասին»:

Այս աշխատութեան տակտիկական արժեքը, մեր կարծիքով, կայանում է նրանում, վոր հնարավորութիւն է տալիս ուսումնասիրել լեռնային պատերազմի ղեկավարութեան գծավարութիւնները, գնդացրային ու թնդանութային կրակի ոգտագործման և մարտական սնման հարցերը և հարձակման, պաշտպանութեան, հետախուզութեան, մարտի ղեկավարութեան կազմակերպումը:

Ռազմական գործողութիւնների վերլուծութեանը մենք հավելվածի ձևով կցել ենք հրամանների պատճեններն ու սխեմաները, վորը կողմի ընթերցողին վոչ միայն կարողաւ գրքույկն ու անցնել, այլ և անձամբ ուսումնասիրել այդ փաստաթղթերը, հասկանալ կողմերի վորոշումները, նրանց սխալներն ու կրած պարտութիւնների և հաջողութիւնների պատճառները:

Մեզ վրա վերցրած խնդիրն, անկասկած, չափազանց պատասխանատու չէ: Մենք այն կարծիքին չենք, վոր այս գրքույկով լրովին սպառվում է Հայաստանի քաղաքացիական պատերազմի հարուստ պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, վոր մեր աշխատութիւնը զերծ է թերութիւններից: Այդպիսիք, անշուշտ, կլինեն, և մենք մեծ ուրախութեամբ կընդունենք այն լրացումներն ու զիտողութիւնները, վոր կանեն քաղաքացիական պատերազմին մասնակցած մեր ընկերները, և վորով միայն հնարավոր կլինի հետազայում ստեղծել Հայաստանի քաղաքացիական պատերազմի լրիւ և ամբողջական պատկերը:

Աշխատանքների ընթացքում մենք հանդիպել ենք միշտ քաղաքացիական պատերազմի: Հայկական կարմիր բանակի շտաբի արխիւը չկա: Նյութերի մի մասը, բարեբախտաբար, ժամանակին մենք ժողովել ենք թե ուղղակի գործողութիւնների ընթացքում, թե քաղաքացիական պատերազմը վերջանալուց հետո, սկսած 1921 թվից, իսկ մյուս մասն ստիպված ենք չեղել վորոշներու Հայաստանից դուրս՝ Ռուսաստանում (Յարոսլավլ, 20-րդ դուսական դիվիզիայի արխիւ): Այս գործում մեծ չափով նպաստել է նաև այն, վոր մենք մասնակցել ենք քաղաքացիական պատերազմին և նրա ղեկավարութեանը, ականատես չեղել զեպքերին ու յերևույթներին:

Մեր աշխատանքը մենք լրովին հատուցված կհամարենք, յերբ նա կուսումնասիրվի հայկական կարմիր զորամասերի մարտական դաստիարակութեան գլուխ կանգնած յերիտասարդ բանվոր-գյուղացի հրամանատարների կողմից և կընթերցվի ու կմտա-

սայականանա մեր աճող սերնդի մեջ, հատկապես կոմյերիտմիութեան մեջ:

Յուրաքանչյուր յերիտասարդ բանվոր ու գյուղացի, յուրաքանչյուր կոմյերիտական պետք է դաստիարակվի մեր պաշարի փալլուն արաղիցիաներով, անվի նրա հերոսական անցչալով, իրենից պատրաստի պրոլետարական զործի մարտիկ՝ միշտ պատրաստ պաշտպանելու աշխարհիս առաջին պրոլետարական պետութիւնը կապիտալիստների հետագա վտանձողութիւններից և ուղղակի միջամտութիւններից:

Ս. Բաղդասարյան

29 մայիսի, 1928 թ.

Ղարաքիլիսա — Ճամբար

ԿՈՂՄԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ

I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻ ԲԱՆԱԿԸ

ա) Կազմակերպումը Բանվորների և գյուղացիների մասին իսյան ապստամբությունը Հայաստանում դաշնակցական խմբապետների կողմից ճնշվելուց հետո այդ բանվորների ու գյուղացիների մի մասը (գլխավորապես Ղազարի գավառի գյուղացիությունը), դաշնակցական դահլիճներից հալածվելու հետևանքով, ստիպված լինելով անցնել Խորհրդային Ազրբեջան:

Հայաստանի կոմկուսի արտասահմանյան բյուրոյի և XI Կարմիր բանակի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անմիջական ու ակտիվ ղեկավարությունը և Բազմի պրոլետարիատի մոտ աջակցությամբ Հայաստանից փախած բանվորներից ու գյուղացիներից կազմվում է առաջին հաշվական գունդը, վորը Հայաստանի խորհրդայնացուսից հետո հայկական Կարմիր բանակի հիմնական կորիզն է դառնում:

Այդ բանակի տակտիկական և կազմակերպչական բարձրագույն միավորությունն էր հանդիսանում հրաձգային գունդը: Յերկու գունդ և հրետանային բաժնյակը կազմում էին առանձին հրաձգային բրիգադ *):

*) Բրիգադների գնդերը կազմվել էին ՌՍՖՖՀ № 220 հաստիքների համաձայն: Շարայիների և աղաշարայիների տոկոսներն անհամապատասխան լինելու հետևանքով, Հայաստանի ռազմաճակատում, իր 1/11-21 թվի № 38 շրջաբերական զրույթյամբ կարգադրում է գնդերում ունենալ աղաշարայիների հետևյալ բանակությունը—560 ուսողի (епок) ղեկավար՝ 56 հոգի, մինչև 1000 ուսողի ղեկավար՝ 157 հոգի, 1000-ից ավել լինելու դեպքում—172 հոգի:

բ) Համալրումը

Հայկական կարմիր բանակը համալրվել է քայքայված դաշնակցական բանակի զորամասերից: Նոր կազմակերպված գնդերի «մարտունակութունը» բարձրացնելու և «բալլընիկացնելու» համար բանակի հրամանատար Դրոյի*) առաջարկությամբ և Հայաստանի ռազմաօդուժի 13/XII 20 թ. հրամանի համաձայն հատուկ հայկական դունդը լուծվում է և մեկական գումարտակ ուղարկվում նոր կազմակերպված գնդերը:

Լուծված հատուկ գնդի Հայաստանի կոմմունիստական կուսակցության անդամներն ու թեկնածուները, անկախ նրանց զբաղված պաշտոններից, բանակով 97 հոգի ուղարկվում են բանակի քաղաքական վարչության տնօրինության տակ՝ նոր կազմակերպված գնդերում քաղաքական պաշտոններ ստանձնելու համար:

Հեղափոխական պայքարի և ապստամբության բովանդատ անցած այդ միջանի տասնյակ կոմմունիստները հայկական կարմիր բանակում կազմում են այն քաղաքական միջուկը, վորն իր ուսերի վրա կրում է բանակի շինարարության և քաղաքացիական պատերազմի ամբողջ ծանրությունը, վորի շուրջը համեմատաբար կարճ ժամանակվա ընթացքում ստեղծվում են պրոլետարական գործին նվիրված անվեհեր մարտիկների և խիզախ նահատակների խիտ շարքերը:

Հրամայված համալրվում է մասամբ դաշնակցական բանակի հին սպաներից, վորոնց հանձնարարում էին զորամասերի կոմիսսարները (մնացած սպաներն ուղարկվել էին Ռուսաստան, վորպես խորհրդային իշխանության թշնամաբար վերաբերվողներ), իսկ մասամբ էլ լուծված հայկական գնդի աչքի ընկնող կարմիր-բանակայիններից:

*) Դրոյի (դաշնակների բանակի հրամանատար) սպայության մեջ ունեցած ազդեցությունն ոգտագործելու նպատակով և նկատի ունենալով սպայության թշնամական վերաբերմունքը հանդեպ խորհրդային իշխանության, Հայաստանի կենտկոմը, յեկնելով քաղաքական նկատառումներից, Դրոյին ժամանակավորապես թողնում է նոր կազմակերպվող հայկական կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնում:

գ) Ստառագիծու
բյուճը

Հետևակը զինված էր մեծ մասամբ ռուսական 3 գծանի հրացաններով, վոր անցել էին դաշնակցական բանակին նահանջող ռուսական բանակից, մասամբ «Ռոսսե» սխստեմի հրացաններով (40,000 հրացան և 400 գնդացի, վոր տրված էր անգլիական կառավարության կողմից դաշնակցական կառավարությանը պայքարելու համար բալլընիզմի և դաշնակների լծի դեմ ապստամբած Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների դեմ), այլև «Լեբել» սխստեմի հրացաններով վոր մեծ քանակությամբ կար Ղարսում, Սյեքսանդրապոլում, և ցարական կառավարությունը մտադիր էր պատերազմի դեպքում նրանցով զինել թեկուճի աշխարհազորին (тыловой аполченец): Կային «Մակսիմ», «Կոլտ» և «Վիկկերս» սխստեմի գնդացիներ: Հեծելազորը, մեծ մասամբ, զինված էր կարճացրած փողեր ունեցող հրացաններով, մասամբ — հեծելական տիպարի հրացաններով:

դ) Կազմը յեվ բա-
նակը

Բանակը կազմված էր 3 առանձին հրաձգային բրիգադներից, մի հեծյալ բրիգադից, 4 հրետանային բաժնյակներից, 4 շուկատներից, 2 առանձին գումարտակներից, 2 զրահագնացից և ուրիշ մասնագիտական զորամասերից: 1921 թվի փետրվարի 1-ին բանակն իր շարքերում հաշվում էր — 6300 սվին, 44 հրանոթ, 2 զրահագնացք՝ զինված 5 հրանոթներով և 35 գնդացիներով, 236 գնդացիներ, 835 թուր և մասնագիտական զորամասեր:

ե) Բաճակի վիճակը

Բանակի ռազմական պատրաստությունը Հայաստանի լեռներում պայքարելու համար բավարար էր: Կարմիր-բանակային, հրամանատարական և քաղաքական կազմի 95 տոկոսը մասնակցել էր իմպերիալիստական, քաղաքացիական և դաշնակների պատերազմներին: Կոմիսսարային կազմի քաղաքական պատրաստությունը լավ էր, դաշնակցական բա-

նակի նախկին սպաների և կարմիր բանակայինների քաղաքական պատրաստութունը շատ ցածր էր, բացառյալ նախկին հատուկ հայկական (լուծված) գնդի բանակայինները, վերոնց քաղաքական մակարդակը նշանակալից չափով բարձր էր:

գ) Պարտությունը Հայաստանի զինված բոլոր ուժերը և մասամբ XI Կարմիր բանակի՝ խորհրդային Հայաստանի տերրիտորիայում գտնվող զորամասերը կազմում էին Հայկական Կարմիր բանակը, վորը յենթարկվում էր ռազմժողկոմ ընկ. Սվիրին: Բանակի հրամանատար է յեղել մինչև 1921 թվի հունվարի 1-ը դաշնակցական բանակի նախկին հրամանատար Դրոն, 1921 թվի հունվարի 1-ից ընկ. Մալկաշանովը, բանակի կոմիսսար է յեղել ընկ. Սվիրինովը և բանակի շտաբի պետ՝ ընկ. Պրիտովանովը:

II. ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴԸ

ա) Կազմակերպությունը Դաշնակների զինված ուժերի կազմակերպությունը կազմված են յեղել մասամբ խորհրդային հրապարակապետության հետո Բաշ-գյառնի շրջանը *) փախած հակահեղափոխական տարրերից, մասամբ էլ տաճկահայ մաուզերիստներից, վորոնք ապրում էին Ալագյազի ձմեռանոցներում և համախմբվել էին խորհրդային իշխանութունից ալդեղ փախած խմբապետների շուրջը: Տակտիկական և կազմակերպչական բարձագույն միավորութունը ջոկատն էր՝ կազմված միքանի հարյուր սվիններից և թրերից, վորը (ջոկատը) կրում էր սիավորութան հրամանատարութունը վարող խմբապետի անունը:

*) Այդ շրջանի բնակչությունը շնորհիվ դաշնակցական կառավարության ազդային քաղաքականության հարստություն էր ձեռք բերել հարևան թուրքական շրջանների բնակչությունը թալանելու միջոցով և զրա համար էլ թշնամաբար էր տրամադրված կեպի խորհրդային իշխանությունը:

բ) Կազմը լեզ Բաշ-Գալը Փետրվարի 15-ին հակահեղափոխության բանակը կազմված էր. — խմբապետ Մարտիրոսի Բաշգյառնիի ջոկատից, խմբապետ Սմբատի Ալագյազի ջոկատից, խմբապետ Արամյանի Նեջուլուի ջոկատից և Յերևանի մաուզերիստների ջոկատից, վորի գլուխ էր կանգնած Յերևանի պարետի ոգնական դաշնակ Սարգսյանը:

Բոլոր ջոկատների ընդհանուր քանակն էր՝ 1000 զվին, 500 թուր և 12 գնդացի: Հարձակման գիժելուց ալդ կազրերն աճեցին Բաշգյառնիի և Ալագյազի շրջանում տեղավորված տաճկահայերից և Յերևան քաղաքի հակահեղափոխական տարրերից ու առևտրականներից, վորոնք դժգոհ էին խորհրդային իշխանության քաղաքականութունից՝ կապված բռնագրավումների կիրառման հետ: խորհրդային իշխանութունն ստիպված էր բռնագրավումներ կատարել յենելով Կարմիր բանակին պարեն և խար (фураж) մատակարարելու անհրաժեշտութունից, վորովհետև ալդգիսիք հնարավոր չէր ստանալ XI բանակի քաղաից, Մեմյոնովսկի լեռնանցքի փակման (խորը ձյան) և յերկաթգծի Ղարաբիլիսա — Եջմիածին տեղամասը — Ալեքսանդրապոլում, 1920 թվի դեկտեմբերի 2-ին, դաշնակցական կառավարության և թյուրքիայի միջև կնքված խալտառակ խաղաղ դաշնագրի համաձայն — թյուրքերին հանձնելու հետևանքով *):

գ) Համալրումը Հակահեղափոխության ջոկատները համալրված էին տաճկահայերի ապադասակարգայնացած տարրերից և խորհրդային իշխանութունից դժգոհ հակահեղափոխական ալլ տարրերից: Հրամ. կազմը կազմված էր, գլխավոր առմամբ, իրենց ռազմա-

*) Այդ գաշնագրի հետևանքով դաշնակցական կառավարությանը «Սե ծովից մինչև Միջերկրյա ծովը մեծ ու միասնական Հայաստանի» փոխարեն թողնեց նախկին Յերևանյան նահանգի տերրիտորիայի կեսը և բայի ալդ, Թյուրքիային հանձնեց 3000 հրացան, 60 գնդացի, 98 ձի, և մարտական հանդերձանքի մասացած շատ իրեր:

կան հատկութիւններով քիչ թե շատ շոկվող խմբապետներին, վորոնք մեծ մասամբ աչքի ելին ընկե՛ դեռևս խաղաղ պարագայում Տաճկահայաստանի տերրիտորիայում, վորոնց համար պատերազմը, ալան-թալանը հանդիսացել են գոյութիւն միակ աղբյուր։ Հրամկազմը մասամբ ել համալրվել է դաշնակցական բանակի նախկին սպաներից, վորոնք խուսափել էին խորհրդային իշխանութիւնը ներկայանալուց կամ թե փախել ճանապարհից, չեբբ նրանց, վորպես անբարեհոլա և խորհրդային իշխանութիւն գեմ թշնամաբար տրամադրված տարրի, ուղարկել էին Խորհրդային Ռուսաստան։

Ե) Սպառազինութիւնը
Հետևակը մեծ մասամբ սպառազինված էր ուսական 3 գծանի հետևակային և հեծելական տիպերի հրաշաններով, մասամբ ել «Ռոսս» և «Լեբել» սիստեմի հրացաններով։ Գնդացիները, վոր մեծ մասամբ թագգրել էին խորհրդայնացման ժամանակ խմբապետները, չեղել են «Մակսիմ» և «Վիկկերս» սիստեմի։ Զինվորներից վոմանք, բացի այդ, զինված էին զանազան սիստեմի ատրոճանակներով, գլխավորապես մատուցներով։ Հեծյալների սպառազինութիւնը, գլխավորապես կազմված էր մատուցներից և մասամբ 3 գծանի հրացաններից։ Ամբողջ հրամկազմը զինված էր մատուցներով։ Հետևակի և հեծելազորի բոլոր մարտիկները պարտավոր էին ներկայանալ սեփական մարտական սպառազինութիւնը, վորպիսին, ազգայնական պաշարից, թյուրքական պատերազմներից և ցարական բանակի զորացրումից հետո, ունեյին համարյա բոլոր բնակիչները։

Գ) Դաշնակցական
Բանակի վիճակը
Դաշնակցական բանակի բնորոշ հատկութիւնը նրա գյուրաշարժութիւնն էր։ Բանակի մարտական պատրաստութիւնը Հայաստանի լեռներում պատերազմ վարելու համար միանգամայն բավարար էր, վորովհետև

ժամանակակից տակտիկայի մեջ վորոշ հետամնացութիւնը լրացվում էր տեղանքի քաջ ծանոթութեամբ, դիպուկ հրաձգութեամբ։ Համարյա զինվորների ամբողջ կազմը մասնակցել էր իմպերիալիստական (թյուրքական ճակատում) պատերազմին և դաշնակցական պատերազմներին, ուստի և լեռնոտ տեղանքի պայմաններում պաշար վարելու մեծ փորձ ունեւր։ Սմբապետներից կազմված հրամկազմը սուլթանական կառավարութիւն գեմ մղած պարտիզանական պատերազմների տասնավայրերի փորձ ունեւր։ Նա փորձվել էր և իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում։ Սակայն, չնայած բազմամյա փորձին, տեղանքին ծանոթ լինելուն, գեներին տիրելու կարողութիւն— հրաձգութեան դիպուկութեան— այդ շոկատները զաստիարակված լինելով ալան-թալանի վոգով (վոր տվյալ դեպքում նրանց համար թթան էր հանդիսացել), համառութիւն չունեյին և չերկարատե մարտերի չեյին դիմանում։ Սովորաբար նրանք, կարճատե պարտիզանական գործողութիւններից հետո, հաշոգութեան դեպքում զբաղվում էին թալանով, անուշադրութեան մատներով սկսած մարտը շարունակելը՝ տեղից շարժված հակառակորդին ջախջախելու նպատակով, իսկ անհաշոգութեան դեպքում— անկարգ ու խուճապի մատնված փախչում եյին խայտառակ, վոշնչացնելով խաղաղ բնակչութեան տնտեսութիւնները։

Ե) Վարչութիւնը
Հակահեղափոխութեան բոլոր զինված ուժերը կազմում էին «Հայաստանի փրկութեան կոմիտեի» զորքերը, վորոնք միացված էին գնդապետ Թարխանյանի վարչութեան տակ։ «Գերագուցն» իշխանութիւնը հանդիսանում էր «Հայաստանի փրկութեան կոմիտեն», վորին և յենթարկվում էր ապստամբ բանակի հրամանատարը։ Սակայն այդ յենթարկվելը զուտ ձևական բնույթ է կրել, վորովհետև յուրաքանչյուր խմբապետ իր համար ամոթանք էր համարում յենթարկվել վորեւ մեկին և իր շահերի համար ավելի հարուստ վայր

եր փնտռում, վորտեղ կարելի լիներ ավելի շատ թալանել և ավելի շատ հարստանալ: Այդ խմբապետների հետ շատ հաճախ ե պատահել, վոր մի վորոշ ուղղութիւնով գործելու հրաման ստանալով, այդ գործածները գործել են այլ, թալանի համար ավելի ձեռնառու ուղղութիւնով:

III. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

Յորհրդայնացման առաջին օրերին զորքերին անհրաժեշտ հանգիստ տալու, նրանց կարգի բերելու և մարտական պատրաստութիւնը պահպանելով հանդերձ, նրանց բազմապատկան պատրաստելու նպատակով, բանակը բաժանվում ե 4 մարտական խմբերի և բանակային ոժանդակի *):

*) Համաձայն 1921 թ. հունվարի 9-ի № 1 հրամանի, խմբավորումը կառավարվել և հետևյալ կերպ.—

Առաջ խմբակին, յերկրորդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար ընկ. Յերմոլենկոյին, 1-ին և 4-րդ հայկական հրաձիգ գնդերի, 3 մարտկոցների և 1-ին գնդի մի հեծյալ վաշտի կազմով, ընդամենը 6 զուամարտակ, 14 հրանոթ, 1 հեծյալ վաշտ, խնդիր եր արված տեղավորվել Դանադիրմաղ-Ուր-Դաշիքում: Գյուղակու-Բաշարարան-Ուշական-Աշտարակ-Մարգարաբատ-Եջմիածին (կայարան) գյուղերի շրջանում, հրաձգային գնդերից մեկական զուամարտակ ռեննալով Դանադիրմաղ, Բաշարարան-Մարգարաբատ գյուղերում: Բացի այդ, խմբակը պատվեր եր ստացել պահակային պահպանութեան միջոցներ ձեռք առնել չեզոք գոտու սահմանի վրա, հեծյալ վաշտերով դիտել Արաքս գետի ամբարձնի Սարգարաբատ կայարանը ներառյալ:

Չափ խմբակին, առաջին հրաձգային բրիգադի հրամանատար ընկ. Միրմանովին, 2-րդ և 3-րդ հայկական հրաձիգ գնդերի և 2 մարտկոցների կազմով, ընդամենը 6 զուամարտակ, 8 հրանոթ, հրամայվում եր տեղավորվել Ղամարլու-Ավշար-Դավալու շրջանում, 2 զուամարտակ ունենալով Սմոլենդ-Ավշար-Սարայ-Բուլաղի լեռնաշղթա-Չանջիլու գծի վրա, միջոցներ ձեռք առնել ռանի պահակային պահպանութեան համար, դիտել Արաքս գետի ամբարձնի Սարգարաբատ կայարանից մինչև Ռեհանլու կայարան ներառյալ, գործակալական հետախուզութիւն վարել Արալլի, Մակիվ խանութի, Շահթախի, Նախիջևանի շրջաններում: Վերջին յերկու կետերում կանգնած ելին թուրքական զորամասերը:

Դարալագյազի օղիակը, ընկ. Մելիք-Մուրադյանը, 1-ին ռաճիկի հրաձգային զուամարտակի և 1-ին մարտկոցի կազմով, ընդամենը մեկ զուամարտակ, 4 հրանոթ, հրաման եր ստացել, մնալով գրաված շրջանում, պահակային պահպանութեան միջոցներ ձեռք առնել Յորհրդային Հայաստանի սահմանում ե

Չորամասերի այդ վերախմբավորութիւնը, հրամանի համաձայն, պետք ե վերջանալ 1921 թվի հունվարի 15-ից վոշ ուշ, և իրագործվեց ճշտութեամբ: Այդ վերախմբավորման հետևանքով հայկական կարմիր բանակի ճակատը, 200 վերստ տարածութեան վրա, վաղ գնում և Քեշիշքենդ-Չանջիլու-Այիմահմեդ-Արաքս գետի ամբարձնի Սուրմալու և հետո դեպի հյուսիս մինչև Սարունջի սարը, դարձված եր դեպի Թուրքիան և դեպի Չանգեզուրի գավառը, վորտեղ իշխանութիւնը գտնվում եր խմբապետ Նեդեհի ձեռքում: Ուժերի նման խմբավորութիւնը կյանքի չեւ

հնարավորութիւն չտալ—քանի պարզ չե քաղաքական կացութիւնը Չանգեզուրում, վորտեղ գտնվում ելին խմբապետ Նեդեհի բանդաները—դենք և հրանյութեր գնել ու փոխադրել Չանգեզուր:

Նոր-Բայազետի խմբակին, Բեդ-Չուրարյանին, 1-ին զուամարտակի մի լեռնային մարտկոցի հետ միասին—մնալ Նոր-Բայազետում և միջոցներ ձեռնարկել լիովին հանգիստ ու կարգ պահպանելու համար:

Բանակի ուժակազմին—3-րդ հրաձիգ բրիգադի հրամանատար ընկ. Տիմչենկոյին, 5-րդ և 6-րդ հայկական հրաձիգ գնդերի, 1-ին և 2-րդ հեծյալ գնդերի և 5 մարտկոցների, 2 զրահագնացքների կազմով, ընդամենը 6 զուամարտակ, 12 հրանոթ, 3 հեծյալ վաշտ, տեղավորվել Յերևան-Փանաքետ-Ներքին-Ախտա շրջանում, հեծյալ գնդերն ունենալով Ախտա-Յեյնովկա-Որդակու շրջանում:

Առանձին խմբակները միջև նշանակվում եր սահմանը վորոշող գիծ (տես «խեման»): Բոլոր շտաբներին, զորական մասերին ու բրիգադներին հրամայվում եր հատուկ ուշադրութիւն դարձնել կապի դյուրութեան վրա և ամուր տեխնիկական կապ սահմանել միմյանց միջև և բանակի շտաբի հետ: Կապը կրկնակվում ե ձիավոր պատվիրակներով (ординаре): Թուրքական դյուղերում տեղավորված զորամասերի հրամանատարական և կոմիտարական կազմին հրամայվում ե ուշադիր վերաբերվել բնակչութեանը, խորհրդային իշխանութեան արդարյան քաղաքականութեան համեմատ:

Հրամանի համաձայն զորամասերը պետք ե մատակարարված լինելին պահել և հրանյութերի 3 օրվա անձեռնմխելի պաշարով, իջմիածնում և Ղա-մարլում ունենալին հրետանային պահեստներ՝ հրանյութերի 7 օրվա անձեռնմխելի պաշարով: Նոր-Բայազետի և Դարալագյազի խմբակները ճանապարհները դժվարանցանելութեան և տրանսպորտի անկանոնութեան պատճառով, պետք ե մատակարարվելին պահել, խարի և հրանյութերի 2-ամսյա պաշարով: Դարալագյազի և Նոր-Բայազետի խմբակներն առանձնապես կային հրանյութերի հրանյութերով, վորովհետև Քեշիշքենդում և Նոր-Բայազետում կային հրանյութերի մեծ պաշար ունեցող հրետանայինները, պաշար, վոր տարվել եր այնտեղ գեղեցիկ դաշնակցական կառավարութեան օրով Չանգեզուրի ջրկատը մատակարարելու համար:

Քաղ պատ. Հայաստանում—3

կանչել բանակին պարեն և խար մատակարարելու անհրա-
ժեշտությունը, վորովհետև յերկաթգիծը գտնվում էր
թուրքերի ձեռքում, իսկ Յերևան — Դիլիջան խճուղին, վորը
հանդիսանում էր 11-րդ կարմիր բանակի պարենային
բազայից հաշվական կարմիր բանակին մատակարարող
միակ հաղորդակցության ճանապարհը, խորը ձյան պատ-
ճառով փակված էր:

Անպայման, նման խմբավորությունը (գյուղերում
ցրված լինելը) բացասաբար է անդրադարձել կարգապա-
հության պահպանման և բանակի մարտունակության բար-
ձրացման վրա, յեթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը,
վոր բանակը դեռևս գտնվում էր իր կազմակերպման շրը-
ջանում:

IV. ԹԻՎՈՒՆՔԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ

Կարմիր հրամանատարությունը հասկանում էր, վոր
առանց թիկունքի նախնական պատրաստության ռազմա-
կան գործողություններ վարելն անհնար է: Խորհրդա-
յնացման առաջին իսկ օրերից նա դիմեց հիմնական և մի-
ջանկյալ բազաների հիմնադրմանը, պաշարների, հիվան-
դանոցների տեղավորմանը և սկսեց կարգի բերել գոյու-
թյուն ունեցող փոխադրական միջոցները: Կապը խմբակ-
ների և հրամանատարության միջև հեռագրական էր, հե-
ռախոսային, կրկնակված ձևովոր պատվիրակներով: Կա-
պը միջոցներով բանակն ապահովված էր*):

Հրամանատարությունը լուրջ ուշադրություն էր
դարձրել Յերևան — Դիլիջան խճուղու պահպանության վրա,

*) Յուրաքանչյուր գնդում կար կապի դորախումբ, 4 փոխարկիչ (комму-
татор), յուրաքանչյուրին 2-ական համար, 28 ֆանիկական հեռախոս, 36 կի-
լոմետր հեռախոսալար և 10 ձիավոր յրատար: Բացի այդ բրիգադները կապ-
ված էին բանակի շտաբի հետ հեռագրագծով:

այդ խճուղու վրայով էր տեղի ունենում բանակի մատա-
կարարումը XI բանակի բազայից*):

Ճակատի ճարտարագիտական պատրաստության նը-
կատմամբ, չնայած ճարտարագիտական գումարտակի առ-
կայության, հրամանատարությունը վոչ մի միջոց չի ձեռ-
նարկում: Պարենի հիմնական բազան և իրերի պահեստը
գտնվում էին Յերևանում, վորտեղից զորամասերը պա-
րեն էին ստանում ամեն 5 օրը մի անգամ: Այդպիսի
կենտրոնացում մտքել էր պարենի անհրաժեշտ պաշարի
բացակայությունը: Բանակը մատակարարվում էր Հայաս-
տանի պարթոլկոմատի միջոցներից՝ բանակի մատակա-
րար մարմինների կողմից: Պարենը, միսը, խարը ձեռք
էին բերվում գնումների և պարենմասնատրման ճանա-
պարհով, վորը հաճախ բնակչության մեջ առաջ էր բե-
րում անբավականություն: Հանդերձանքի պաշար չկար,
բանակը վատ էր հագնված: Հատկապես սուր էր զգաց-
վում կոշիկի պակասությունը: Հրանյութերով բանակն
ապահովված էր, վորովհետև Հայաստանի տերրիտորիայի
վրա գտնվող կովկասյան հրետապահեստները մնացել էին
իրենց տեղերում: Հրետանային հիմնական բազան գտնը-
վում էր Քանաքեռում, վորտեղ կար հրանյութերի և գըլ-
խավորապես արկերի մեծ պաշար լեռնային հրանոթների
համար (մինչև 300 համալիր մի հրանոթի համար) և «Լեբել»
և «Ռոսս» սխտեմի հրացանների փամփուշտներ, 3-գծանի
փամփուշտների պակասություն էր զգացվում**):

*) Յերևան — Դիլիջան խճուղին լիակատար օտարերի պահելու և նորմալ աշխա-
տանք տանելու համար հանգրվաններ (ետապ) են բացված Յերևանով, Ախտա,
Սուխոյ-Ֆոնտան և Եյլաու փետերում: Սպասարկման համար ամեն մի հանգրվա-
նին կից կար հանգրվանային վաշտ, վորը գտնվում էր բանակի հրամանատա-
րի տնորինություն տակ գտնվող հանգրվանային գումարտակից, և պարենի
ու խարի պաշար 300 մարդու և 50 ձիու համար:

**) Դաշնակների որով այդ պակասը լրացվում էր լեբելի փամփուշտներով,
վորոնք հարմարեցվում էին 3-գծանի հրացանին: Որինակ, Լենինականում կար
մի փոքրիկ արհեստանոց, վորտեղ հատուկ հարմարեցրած ճնշիչների միջոցով
լեբելի պարկուճները հարմարեցնում էին 3-գծանի հրացաններին, սակայն,
խնայել, խոկականից շատ հեռու էին մնում:

Բացի այդ զորամասերն ունեյին հրանցութեան տասնորդա պաշար: Փոխադրական միջոցներով բանակն ապահովված էր բավարար չափով. յուրաքանչյուր զնդում կար նույնպես ավանակներէց կազմված տրանսպորտ: Բոլոր զնդացիները բարձած էին: Ձիաների կազմով հատկապես լավ էր ապահովված հրետանին, վորը համալրված էր անգլիական ջորիներով: Սանիտարական տեսակետից զորամասերն ավելի պակաս չափով էին ապահովված, թեպետ և ամեն մի զորամասին կից բժիշկ և տկարանոց կար. այնուամենայնիվ դեղորայքի պակասութիւնն էր զգացվում:

Այսպիսով, բանակը հրանցութեան հայթայթման տեսակետից ապահովված էր: Բանակին պարեն և հանդերձանք հայթայթելը մեծ գծավարութիւններ էր ներկայացնում: Դաշնակցական կառավարութեան ավանտյուրիստական քաղաքականութիւնը, հատկապես յերկրի ներսում գտնվող ալլաղգիների վերաբերմամբ, յերկիրը հասցրեց անտեսական կործանման ու վերջնականապես քայքայեց նրան, և ամբողջ աշխարհից կտրված Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը պարեն և հանդերձանք էր հայթայթում արտակարգ դժվարութիւններով: Հատկապես սուր էր զրկված հագուստեղենի խնդիրը:

Բ. ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴԸ

Դաշնակցական բանակի հետևակի և հեծելազորի բոլոր մարտիկները, ինչպես ասվեց վերևում, կրում էին սեփական զենք ու հանդերձանք, մի բան, վոր ունեյին զենքի ընդունակ համարչա բոլոր հայերը: Հրանցութեան պաշարներ չկային: Յուրաքանչյուր հրացանին ընկնում էր 1000 փամփուշտ, զնդացիին 5000 հատ և մաուզերին՝ մոտ 700 - 800 հատ: Մարտական զործողութիւններէ պրոցեսում բանակը մարտապաշարով մատակարարվում էր բնակչութիւնից բռնի կերպով հավաքելով այն. այդ

նպատակով նշանակվում էին հատուկ կոմիսսարներ: Հայթայթումը կատարվում էր նաև Կարմիր բանակի կորուստների հաշվին, 1921 թվի փետրվարի 16 - 17 - 18-ի մարտերում, Յերևանի և Քանաքեռի գինանոցը զրավելու հետևանքով: Պարենով և խարով բանակն ապահովված չէր, և այդպիսիք ձեռք էին բերվում բնակչութիւնից մասնատրման միջոցով: Յուրաքանչյուր խմբապետ (ջոկատ) մատակարարվում էր իր տեղավորման վայրի բնակչութեան հաշվին. բնակչութիւնը, պարզ է, դրանից չափազանց անբավական էր, բայց մաուզերիստների ապառնալիքների տակ ստիպված էր հրաժարվել իր վերջին պաշարներից: Այդպիսով ապստամբ բանակը կազմակերպված թիկունք չի ունեցել յեւ իրենից ներկայացրել է բնակչութեան հաշվին ապրող հացկատակների մի բանդա: Բնակչութիւնը կամավոր կերպով պարեն չէր տալիս: Նրանից բռնի ժողովում էին այն, վորը և առաջ էր բերում բողոք, զայրույթ և ատելութիւն դեպի խմբապետ-թալանչիները:

V. ԿՈՂՄԵՐԻ ՊԼԱՆԸ

1921 թվի փետրվարի 15-ին հայկական Կարմիր բանակի շտաբում ճշգրիտ տեղեկութիւններ են ստացվում, վոր Բազգյառնիում գոյութիւն ունի ապստամբ-դաշնակների շտաբ գնդապետ Թարխանյանի գլխավորութեամբ (վորը մինչ այդ հայկական հեծրիգադի հրամանատարն էր և փախել էր բրիգադից), այլ և այն մասին, վոր Բազգյառնի Քերփիշուր շրջանում խմբավորվել են խմբապետներ Մարտիրոսի և Խնկոյի բանդաները՝ թվով 1000 հոգի հետիոտն և ձիավոր: Իսկ այն մասին, վոր խմբապետ Սմբատի բանդան՝ մոտ 600 հոգի (բացառապես տաճկահայեր) գտնվում էր Թաքարլու - Շիրկալա (Աշտարակից 20 կիլոմետր դեպի հյուսիս) գյուղերի շրջանում, վոր խմբապետ Արամյանը մոտ 100 հոգով գտնվում էր Վերին և Ներքին Նեջուրի շրջանում (Յերևանից 12 կիլոմետր

դեպի հարավ-արևմուտք), այլև Յերևանում գտնվող մատու-
գերիսաների ջոկատը, վորին ղեկավարում էր Յերևան-
քաղաքի պարետի ոգնական դաշնակ Սարգսյանը, — այդ ու-
մենի մասին ինչպես բանակի շտաբում, այնպես ել բրի-
գադներին շտաբներում, շնորհիվ զորական և զործակալա-
կան աշխատանքի անբավարար դրված լինելուն, վոչ մի
տեղեկություն չկար (չնայած վոր գոյություն ունեւ բա-
նակի հրամանատարի 9/1 21 թվի № 1 գաղտնի հրամա-
նը, վորով մատնանշվում էր բրիգադների հրամանատար-
ներին անընդհատ հետախուզության անհրաժեշտությունը):

Տեղեկություններ ունենալով հա-
կառակորդի միայն Բաշգյառնիի
Բաճակի հրամանա-
սարի վճիռը խմբակի մասին և վոչ մի տվյալներ
չունենալով խմբապետներ Սմբատի
և Արամյանի բանդաների մասին, հայկական Կարմիր
բանակի հրամանատար ընկ. Մալիաշանովը փետրվարի 15-ի
ժամը 10-ին ընդունում է հետևյալ վճիռը. — Թողնել՝ բան-
դան մոտենա Յերևանին, կտրել նրան իր բազայից և դե-
կավար մարմնից — շտաբից և վոչնչացնել, վորի համար և
հրամայվում է (15 փետրվարի № 55 փոստ-հեռագիրը)։

Հայկական հրաձգային բրիգադի հրամանատար ընկ.
Միրիմանովին փետրվարի 15-ի ժամը 14-ին Ղամարուլից
վերին-Աղբաշ առաջադրել մի ջոկատ 2-րդ հայկական գնդից
300 սվինների, գնդացիների և մի լեռնային մարտկոցի
կազմով, 2-րդ հայկական գնդի հրամանատար ընկ. Ֆիշե-
լիչի հրամանատարությունը։ Ջոկատին խնդիր էր տրը-
վում — փետրվարի 16-ի լուսաբացին վճռական հարձակ-
ման անցնել Բաշգյառնիի վրա՝ խնդիր ունենալով բանդան
շարժել Յերևանի կողմը, կտրել նրան հակահեղափոխա-
կան վորջ Բաշգյառնիից և վոչնչացնել։

3-րդ հայկական հետակային բրիգադի հրամանա-
տար ընկ. Շարնովին՝ վոչ ուշ քան փետրվարի 15-ի ժամը
18-ը Յերևանից դեպի Շորբուլաղ (Յերևանից 10 կիլո-

մետր դեպի հարավ-արևելք) առաջ քաշել մի ջոկատ
6-րդ հայկական գնդի 1 գումարտակի (գնդի մնացած
գումարտակները փետրվարի 4-ին ուղարկվել էին Դիլի-
շան XI Կարմիր բանակի 60-րդ բրիգադի հրամանա-
տարի տնորինություն տակ) և մի լեռնային մարտկոցի
կազմով 3 րդ հայկական բրիգադի ռազմկոմ ընկ. Ս. Հով-
սեփյանի հրամանատարությամբ՝ խնդիր ունենալով փետր-
վարի 16-ի լուսաբացին հարձակման անցնել Բաշգյառնիի
վրա՝ դաշնակների Բաշգյառնիի խմբակը վոչնչացնելու
նպատակով։

«Ազատամարտ» զրահագնացքին, 60 կարմիր-բանա-
կայիններով, հրամայված էր պահպանել Յերևան-Ուլու-
խանլու լեռկաթգիծը։ Յերևան քաղաքի կայազորի պետ
ընկ. Պետրովսկուն խնդիր է տրված ուժեղացնել քաղաքի
և շրջակայքի պահպանությունը Յերևանի պահակային
գումարտակի 2 վաշտերով։ Բացի այդ, հրամայված էր
3-րդ հայկական բրիգադի հրամանատարին 5-րդ հայկա-
կան գունդն ուղարկել Նիկիտին՝ 20-րդ ռուսական չի-
վիզիայի 60-րդ բրիգադի հրամանատարի տրամադրությամբ
տակ՝ բրիգադն ուժեղացնելու համար։ 178-րդ ռուսական
գնդի մի վաշտով, վորը գտնվում էր Բաշաբարանում, և մի
թեթև մարտկոցով պահպանել սահմանը Թյուրքիայի հետ։

Դաճակների հրա-
մանադրություն
վճիռը

Դաշնակցական հրամանատարու-
թյունն իր զործակալներից*) ճշգրիտ
տեղեկություններ ունենալով կար-
միր զորամասերի տարատեղություն,
պատրաստության և Յերևան քաղաքի քաղքենիական
մանր բուրժուական տարրերի տրամադրությունների**)՝
մասին, փետրվարի 14-ին ընդունում է հետևյալ վճիռը. —

*) Ինչպես հետագայում պարզվեց, զործակալներից մեկն էր և Յերևան
քաղաքի պարետի ոգնական դաշնակ Սարգսյանը։

**) Այսպես, որինակ, ճարտարագիտական գումարտակը, վոր համարված էր
դաշնակների, առևտրականների և Յերևանի հակահեղափոխական տարրերի դա-
վակներից, թշնամարար էր տրամադրված դեպի խորհրդային իշխանությունը։

Կտրել Յերևան — Դիլիջան խճուղին, վոր հաղորդակցու-
թյան ճանապարհն է հանդիսանում հայկական Կարմիր
բանակի և XI բանակի միջև, ողակել և վոչնչացնել
կարմիրների բրիգադները մաս-մաս, հիմնական խնդիր ու-
նենալով չթողնել, վոր կարմիրները նահանջեն Դիլիջան —
Ղամարլու: Գրավել Յերևանը փետրվարի 18-ին և գլխո-
վին վոչնչացնել բոլոր «ազգի դավաճաններին» — բայ-
շեխներին: Այդ առթիվ հրամայված էր. —

Բաշգյառնի խմբակին փետրվարի 16-ի լուսաբա-
ցին հարձակման անցնել յերեք զորասյուներով — ա) խմ-
բապետ Մարտիրոսի աջ զորասյունին, 250 հետևակով և
100 ձիավորով, փետրվարի 15-ի յերեկոյան կենտրոնա-
նալով Գյամրեզ — ձախողան շրջանում, 16-ի լուսաբացին
հարձակվել Զառ — Բաշգյուղ — Թաղադյուղ — Քանաբեռ գյու-
ղերի և Յերևան քաղաքի ուղղությամբ, կարմիրներին XI
բանակից կտրելու նպատակով, գրավել Քանաբեռի հրե-
տանային պահեստը և կապ հաստատելով Աշտարակի
խմբապետ Սմբատի բանգայի հետ, հյուսիսից և հյուսիս-
արևմուտքից միատեղ հարվածով փետրվարի 18-ի առա-
վոտյան գրավել Յերևանը: բ) խմբապետ Խնկոյի միջին
զորասյունով, 300 հետևակով և 100 ձիավորով, փետրվա-
րի 15-ի յերեկոյան կենտրոնանալով Քերփիշուրի շրջա-
նում՝ փետրվարի 16-ի լուսաբացին հարձակվել Շորբու-
լաղ — Նորբ — Յերևան ուղղությամբ, գործելով սերտ կապ-
ված խմբապետ Մարտիրոսի աջ զորասյունի հետ: Տեղա-
կալ (поручик) Նավասարդյանի ձախ զորասյունին, 250
հետևակով և հարյուր ձիավորով կենտրոնանալ Յերանո-
սի շրջանում և փետրվարի 16-ին, խմբապետ Արամյանի
Ղոկատի հետ միատեղ հարվածով Աղբաշի շրջանում ջախ-
ջախել 1-ին հայկական հետևակ բրիգադի զորամասերը,
իր հրամանատարության տակ առնելով խմբապետ Ա-
րամյանի Ղոկատը՝ դուրս գալ Աղհամգալու և կապ հաս-
տատելով խմբապետ Սմբատի Ղոկատի հետ, Ղամարլուի

խճուղով հարձակվել Յերևանի վրա, նպատակ ունենալով
կտրել կարմիրների նահանջի ճանապարհը դեպի Ղամար-
լու — Նախիջևան և գրավել Յերևանը փետրվարի 18-ի ա-
ռավոտյան:

Խմբապետ Սմբատի Ղոկատին փետրվարի 16-ի յերե-
կոյան կենտրոնանալ Աշտարակի շրջանում և փետրվարի
17-ի լուսաբացին յերկու զորասյուներով հարձակման անց-
նել Եջմիածնի և Փարաքարի ուղղությամբ՝ խնդիր ու-
նենալով ողակել և վոչնչացնել կարմիրների 2-րդ բրիգադը
Եջմիածին — Աշտարակ շրջանում և հետագայում շարունա-
կել հարձակումը Յերևանի վրա, գործելով սերտ կապված
ձախից՝ Մարտիրոսի Ղոկատի հետ և աջից՝ տեղակալ Նա-
վասարդյանի Ղոկատի հետ (չհաջողվեց վորոշել զորասյու-
ների կազմը):

Խմբապետ Արամյանի Ղոկատին փետրվարի 16-ի լու-
սաբացին հարձակման անցնել Ուլուխանլու Աղհամգալու
կայարանների վրա, թիկունքից հարվածելով կարմիրների
Աղբաշի խմբակին՝ աջակցել տեղակալ Նավասարդյանի Ղո-
կատին իրագործել նրա վրա դրած խնդիրը (ջախջախել
կարմիրների Աղբաշի խմբակը), վորից հետո յենթարկվել
տեղակալ Նավասարդյանին և Ղամարլուի խճուղիով հար-
ձակվել Յերևանի վրա:

Յերևանի մատուցերիստների Ղոկատին, զորամասերը
քաղաքի մատուցյներին մոտենալու դեպքում, ապստամ-
բել կարմիրների թիկունքում՝ հիմնական նպատակ ունե-
նալով գրավել կառավարական հիմնարկությունները, ազատել
բանտարկված դաշնակներին և բանտարկել բալչեխներին:

1. Հետախուզության անբավարար
Կարմիր հրամանա-
սարութեան զեռի գեա-
հասակաճը
վիճակի շնորհիվ բանակի հրամանա-
տար Մալկաչանովը, տեղեկություն
ունենալով միայն խմբապետ Մար-
տիրոսի բանգայի մասին և վոչինչ չիմանալով մյուսների
մասին, ստիպված էր վճիռն ընդունել կուրորեն:

2. Բանակի հրամանատարի պլանը հանդուժում էր նրան, վորպեսզի Ղամարլուի ջոկատով, գործելով Բաղլայառնի հակառակորդի թևում ու թիկունքում, նետել նրան յերեվանյան ջոկատի հարվածի տակ և վռնչացնել: Յերևանի ջոկատին տրված ահաբեկ խնդիրը չէր համապատասխանում բանակի հրամանատարի իդեալին, վորի հետևանքով կարժիր գործառնությունը պետք է հակառակորդին Յերևանին մոտ թողնելու փոխարեն Յերևանից դեռ շարտելին նրան: Խնդրի իրականացման համար նշված Յերևանի և Ղամարլուի ջոկատները յերկու անգամ փոքրաթիվ էին հակառակորդից, թեպետ իրենց կազմում ունեին 2 մարտիկ (8 հրանոթ): Յերևանի ջոկատի հարձակման ժամանակը պետք էր նշանակել վաղ, այն հաշվով, վորպեսզի նա գրավի հակառակորդի ուշադրությունը և զխավոր ուժերը, դրանով իսկ հնարավորություն տալով Ղամարլուի ջոկատին դուրս գալ հակառակորդի ձախ թևը, կամ թե չե նրա զխավոր ուժերի թիկունքը, նպատակ ունենալով Յերևանի ջոկատի հետ միատեղ գործողություններով վռնչացնել հակառակորդին:

3. Գրի առնելով ջոկատների անելիքները ավելորդ մանրամասնությամբ, անցնելով բրիգադների հրամանատարների կողքից, բանակի հրամանատարությունը դրանով իսկ ազատել է վերջիններին իրենց գործառնությունների գործողությունների պատասխանատվությունից, իր վրա վերցնելով ջոկատների ռազմական գործողությունների անմիջական ղեկավարությունը:

1. Գնդապետ Թարխանյանի պլանը հանդուժում էր նրան, վորպեսզի ջոկատների յեռանդուն գործողություններով վռնչացնել բրիգադը մաս-մաս և, ողակելով Յերևանը, թույլ չտա կարմիրներին քաշվել դեպի հյուսիս կամ հարավ (Գրիշան—Ղամարլու), այսինքն կարմիրների առանձին խմբերի դեմ տանելիք մասնակի

հաջողությունների հաշվով, գնդապետ Թարխանյանը ձեռնարկում էր իր բոլոր ուժերը նշանակված մոմենտին կենտրոնացնել յերկրի տնտեսական և քաղաքական կենտրոնին ուղղված զխավոր հարվածի կետում:

2. Փոքրաքանակ ջոկատներին տրված արտակարգ ահաբեկ խնդիրները կարող էին անիրագործելի դարձնել մասնակի խնդիրները, հետևաբար կասկածի տակ կառնելին և վերջնական նպատակին հասնելը, ևս առավել, յերբ առանց խմբապետի հոգեբանությունը հաշվի առնելու՝ խմբապետ Արամյանին տեղակալ Նավասարդյանին յենթարկելը պետք է վոր վերջին հաշվով հասցներ այդ հրամանի չկատարմանը*):

3. Լեռնային պատերազմի պայմանների գիտենալը, նրա ոգտագործումը մանր ու շարժունակ ջոկատների հանդուժն գործողություններում, գերազանց հետախուզության և լրտեսության դեպքում, դաշնակցական հրամանատարության համար հիմք են ծառայել հատուկ ուշադրության արժանի վորոշում ընդունել: Հաշվի առնելով այն պայմանները, վորոնց մեջ գտնվում էր դաշնակցական բանակը (ընդհատակյա աշխատանք), գնդապետ Թարխանյանը միանգամայն ճիշտ է վորոշել բանակի գործառնությունների փոխազդեցության և կառավարման հարցը, առանձին ջոկատներին խնդիրներ առաջադրելով և ամբողջ գործողության ընթացքում իր ստորադրյալներին մանրամասն ծանոթացնելով գործողության ամբողջ ծրագրի հետ (հրահանգի ղեկավարություն): Սակայն գնդապետ Թարխանյանի այդ ըստ ամենայնի հաջող թվացող պլանն ուներ մի «թեթևակ» պակասություն: Դաշնակցական բանակների հրամանատարը մոռացության էր տվել այն հանգամանքը, վոր իր ձեռքի տակ գործող մարդկային զանգվածներին ամենից առաջ հետաքրքրում է ալան-թալանը, և

* ինչպես որդեն ասացինք, խմբապետները չէին «սիրում» յենթարկվել հատկապես նրանք արհամարհում էին կադրային սպայությունը:

վոյ թե իր հրամանատարութեան ռազմա-քաղաքական նպատակները:

Դրանում եր գնդապետ Թարխանյանի և առհասարակ դաշնակցական բանակի տրագեդիան:

VI. ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ, ԱՃՈՒՄԸ ՅԵՎ ՃԵԳՆԱԺԱՄԸ

ԿՈՂՄԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓԵՏՐՎԱՐԻ 16-Ի ԺԱՄԸ 4-ԻՆ

Կարմիրները.— Փետրվարի 16-ի ժամը 4 ին բոլոր զորամասերը գտնվում էին նրանց մատնանշված կետերում— Ղամարլուի ջոկատը Վ. Աղբաշում, Յերևանի ջոկատը Շորբուլաղում, 5-րդ հաշկական գունդը 2 թեթև թնդանոթային մարտկոցներով Քանաքեռում, «Ազատամարտ» զրահագնացքը 60 կարմիր-բանակայիններով Ուլուխանլու կայարանում և 178-րդ դնդի վաշտը Բաշաբաբան—Քանաքեռ ճանապարհին:

Հսկանակորդը.— Բաշգյառնիի ջոկատը գրավում եր— խմբապետ Մարտիրոսի աջ զորասյունը Ճաթղուան—Գյամբեզ գյուղերը, խմբապետ Խնկոյի միջին զորասյունը՝ Քերփիչլու գյուղը, տեղակալ Նսվասարգյանի ձախ զորասյունը՝ Բաշգյառնի, Յերանոս գյուղերը, խմբապետ Սմբատի ջոկատը՝ Ղարաղալա—Ղարաքիլիսա շրջանը և խմբապետ Արամյանի ջոկատը՝ Վերին-Նեշուլուն:

Փետրվարի 16-ի ժամը 6-ի մոտերը խմբապետ Մարտիրոսի ջոկատը հարձակման անցավ Թաղադյուղ—Քանաքեռ գյուղերի վրա և յետ մղելով 5-րդ հաշկական գնդի զորամասերը (վորին խնդիր եր տրված դուրս գալ Նիկիտինո Յերևան—Յելենովկա—Դիլիջան—Նիկիտինո խճուղով և անցնել ռուսական 20-րդ դիվիզ. 60-րդ բրիգադի հրամանատարի տրամադրութեան տակ) փետրվարի 16-ի չերեկոյան գրավեց Ելառ—Մհուր պոստը՝ կտրե-

լով կապը XI բանակի հետ: Խմբապետ Խնկոյի ջոկատը փետրվարի 16-ի լուսաբացին հարձակման անցավ Շորբուլաղի վրա, բայց Յերևանի ջոկատի հակազորոն նրան չետ չպրտեց Քերփիչլու: Ժամը 13-ին Բաշգյառնիից թարմ ոժանդակներ ստանալով (Բաշգյառնիի զենք կրելու ընդունակ արական բնակչությունը փետրվարի 14-15-ից մաուզերիստների կողմից բռնի զորահավաքի չէ լինթարկվում, գինվում և ուղարկվում ճակատ)՝ նորից հարձակման անցավ Շորբուլաղի վրա և հյուսիսից անցավ Յերևանի ջոկատի ձախ թևը: Ջոկատը 6-ժամյա մարտից հետո հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ և մի շարք անհաջող հակազորոններից հետո ստիպված լքեց թողնել Շորբուլաղը և ամբանալ 3830 բարձունքի և Բիթլիշա գյուղի գծի վրա: Տեղակալ Նսվասարգյանի ջոկատը Յերանոս սարի, 5271 բարձունքի գծի վրա մի վաշտի չափով առաջակալ հանելով, ջոկատի մնացած մասերով, 250 հետևակով և 50 ձիավորով, հարձակման անցավ Բաշգյառնի—Աղբաշ ճանապարհով և ժամը 12-ի մոտերքը գրավեց Զանաթլուն և 3545 բարձունքը: Փետրվարի 16-ի ժամը 13-ին կարմիրների Ղամարլուի ջոկատը հարձակվելով Վ. Աղբաշ—Բաշգյառնի ճանապարհով (ջոկատը դուրս եր յեկել 6 ժամ հապաղումով) Գյառնիչալ գետի վրա հանկարծակի հարձակման լինթարկվեց 3845 բարձունքից: Հանկարծակի լքեց ջոկատը նետվեց հակազորոնի, բայց հակառակորդի գրաված Գյառնիչալի հովտի անառիկ լինելու պատճառով հակազորոն հաջող արդյունքներ չտվեց: 1-ին հայկական բրիգադի հրամանատարի կարգադրութամբ Ղամարլուի ջոկատի աջ թևն ապահովելու համար առաջ քաշած 3-րդ հաշկական գնդի վաշտը, շնորհիվ նրան, վոր հրամկազմը չի կարողանում կողմորոշվել տեղանքում, կորցրնում ե իր կապը Ղամարլուի ջոկատի հետ և ընկնելով 5271 բարձունքի հրետանային գնդացրային ուժեղ կրակի տակ, ստիպված ե լինում նահանջել Ն. Աղբաշի ուղղու-

Թյամբ, Ղամարլուի ջոկատի աջ թևը թողնելով բաց: Ժամբ 19-ի մոտերը հակառակորդի հեծելազորը, ոգտվելով լեռնոտ տեղանքից, անցնում է ջոկատի ձախ թևը աղբյուրի կողմից (վորը գտնվում է Բիթլիշա գյուղից 5 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք): Ղամարլուի ջոկատը հակառակորդի ուժեղ ճնշման տակ, վախենալով ողակումից, անկանոն կերպով նահանջում է Աղբաշ, հակառակորդին թողնելով 2 լեռնային թնդանոթ (առանց պանորամի), 5 «Վիկկերս» գնդացի (վորից 3 առանց փակաղակի), 20 սպանված, 10 վիրավոր և 60 գերի: Այդ ժամանակ խմբապետ Արմատի ջոկատը շարժվելով Ղարաղալա -- Աշտարակ խճուղով, չհանդիպելով կարմիրների դիմադրության (վորովհետև 2-րդ բրիգադի շտաբում հակառակորդի մասին վաղ մի տեղեկություն չկար), փետրվարի 16-ի յերեկոյան հասնում է Փարսի, կարբի գյուղերին, վորտեղ և մնում է գիշերելու: Խմբապետ Արամյանն անբավական լինելով տեղակալ Նավասարդյանի տրամադրության տակ անցնելու մասին բանակի հրամանատար գնդապետ Թարխանյանի հրամանից (Բաշգյառնիում խորհրդակցության ժամանակ խմբապետ Արամյանը բողոքել էր նրա դեմ, հայտարարելով, վոր իր 20 տարվա մարտական և «հեղափոխական» ստաժով ամոթ է համարում անցնել չերիտապարզ տեղակալի անորինության տակ), այլ և ձգտում ունենալով, վորքան կարելի յե շուտ մտնել քաղաք և մասնակցել Յերևանի թալանին, գերադասում է գործել խմբապետ Սմբատի ջոկատի հետ միատեղ և հակառակ բանակի հրամանատարի հրամանին՝ հարձակվել դեպի արևմուտք Ուլուխանլու -- Աղհամգալու -- Ն. Աղբաշ ուղղությամբ (կարմիրների Ղամարլուի ջոկատի թիկունքում գործելու և Ղամարլուի ջոկատը վոչնչացնելու գործում տեղակալ Նավասարդյանին աջակցելու նպատակով, վորից հետո պետք անցնել Նավասարդյանի անորինության տակ և Ղամարլու -- Յերևան խճուղով հարձակվել Յերևանի

վրա), նա շարունակում է հարձակումը դեպի հյուսիս՝ Արբաղ -- Եջմիածին ուղղությամբ և յերեկոյան մոտ գրավում է Արբաղը: Յերևանի ջոկատի հրամանատար ընկ. Հովսեփյանը հաղորդում է բանակի հրամանատարին այն մասին, վոր որվա ընթացքում անընդհատ մարտերում ջոկատը կորցրել է իր անձնական կազմի 30 տոկոսը, վոր ձակատում գործում են հակառակորդի գերազանց ուժեր, մոտ 800 հետևակ, 300 ձիավոր, ուստի և հակառակորդի ճնշմանը դիմանալու հնարավորություն չունի և խնդրում է ոգնություն ցույց տալ: Բանակի հրամանատարը Շորբուլաղի տեղամասում դրությունը վերականգնելու և Յերևանի ջոկատը ուժեղացնելու համար Յերևանի ջոկատի հրամանատարի անորինության տակ է ուղարկում 178-րդ ռուսական գնդի վաշտը, վոր փետրվարի 16-ի ժամը 20-ին չեկել էր Քանաքեռ միանալու համար 5-րդ հայկական գնդին, վորը պետք է գնար 20-րդ ռուսական գիվիզիայի 60-րդ բրիգադի հրամանատարի տրամադրության տակ: Քանաքեռ հասած 178-րդ ռուսական գնդի վաշտը, փետրվարի 15-ի ժամը 14-ին դուրս գալով Բաշաբարանից՝ անցել էր 60 կիլոմետրը տարածություն և սաստիկ հյուժվել եր:

Ըստ յերևույթին բանակի շտաբը լիավին պարզ պատկերացում չունեի ձակատի դրության մասին: Այլապես ինչո՞ւ չեի Յերևանի ջոկատին նեցուկ ուղարկում 178-րդ գնդի միայն մի վաշտը, այն ել 55 -- 60 կիլոմետր որսնացից հետո հյուժված, հետևաբար պակաս մարտունակ գործնաս, այն ժամանակ, չերք հակառակորդի ուժը յերեկոյան դեմ տեղամասում հաշվում էր մինչև 800 հետևակ և 300 ձիավոր, վորոնք ամրացել էին 3839 բարձունքի վրա (Յերևանից 6 կիլոմետրի վրա): Մինչդեռ բանակի հրամանատարի տրամադրության տակ կային թարմ զորամասեր -- 3-րդ հայկական գունդը, հանգրվանային գումարտակը, Յերևանի պահակային գումարտակի 3 վաշտերը (թեպետ զինված չէին, բայց սպառազեն պատրաստի կար),

Հայաստանի Արտակարգ Հանձնաժողովին կից ջոկատը, կոմունիստական ջոկատը և անկուսակցական կարմիր-բանակային կոնֆերանսի պատգամավորներից նոր կազմակերպված ջոկատը:

Փետրվարի 16-ի ժամը 17-ի մոտերը խմբապետ Մարտիրոսի աջ գործակալները գրավում են Ելլառ պոստը կտրելով կապը XI բանակի հետ: Հաջվի սոնելով կապի կարևորությունը՝ հրամանատարությունը խնդիր է դնում 2-րդ հայկական բրիգադին, քանի վերջինիս տեղամասում բացակայում էր հակառակորդը, — փորովհետև փետրվարի 11-ի ժամը 10-ին 2-րդ բրիգադի հրամանատարը հեռախոսով անձնական խոսակցություն ժամանակ հայտնել էր, թե բրիգադի տեղամասում հակառակորդ չկա, — Աշտարակ — Ոչական շրջանից փետրվարի 15-ի ժամը 14-ի մոտերը 1-ին հայկական գունդը Յեղվարդ, Ելլառ ճանապարհով առաջ քաշել դեպի Քանաքեռ, խնդիր ունենալով Ելլառի շրջանում հարվածել հակառակորդի աջ թևը, մաքրել այդ շրջանը հակառակորդից, փորը հյուսիս-արևելքից հարձակվում են Յերևանի վրա, դրանից հետո փոխարինել 5-րդ հայկական գնդին, փորին խնդիր է տրված մեկնել Նիկիտինո 60-րդ բրիգադի տրամադրության տակ, ճանապարհին Յերևան — Դիլիջան խճուղին մաքրելով և ազատելով հակառակորդի բանդաներից: Այդ որը հրամանատարությունը կողմից միջոցներ են ձեռք առնվում միլիցիային, Համ Կ (բ.) Կ և ԼԿՅԵՄ անդամներին և թեկնածուներին գինելու համար: Կարմիր բանակայինների և հրամկազմի ռազմա-քաղաքական գաղտնից և անկուսակցական կոնֆերանսի պատգամավորներից ջոկատ է կազմակերպվում (այդ պահուն Յերևանում տեղի ունեցող բանակայինների անկուսակցական կոնֆերանս) բրիգադի նախկին հրամանատար Յերմուկենկոյի հրամանատարությունը: Հաջվի առնելով ճակատի դրությունը լրջությունը՝ հրամանատարությունը կողմից կարգադրվում է 178-րդ ռուսական գնդի հրամանա-

տարին — փոր գտնվում էր Շահթախտի շրջանում — անմիջապես յերկաթուղով մեկնել Յերևան: Այդ նպատակով «Ազատամարտ» զրահագնացքն ուղարկվում է Շահթախտի կայարանը: Բացի այդ հրամանատարությունը գինաթափում է ճարտարագիտական անհուսալի գործմասերը և քաղաքում գտնվող յերկու միտցային հրանոթները հարմարեցվում են Կոնդր և Նորքը գնդակոծելու համար: Փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերն անցնում է խաղաղ: Գրնդապետ Թարխանյանը բանակի հրամանատարից խլելով նախաձեռնությունը՝ պատրաստվում է հաջորդ որվա իր հետագա յելույթին: Բանակի հրամանատար Մալկաշանովը, փորը դեռ լիովին չէր կողմորոշվել պարագայում, ուժգնորեն կազմում էր նոր գործմասեր հակառակորդին գիմադրություն ցույց տալու համար:

Փետրվարի 17-ի առավոտյան Մարտական գործողությունները 178-րդ ռուսական գնդի մի վաշտով դուրսուցնելով փետրվարի 17-ից ուժեղացրած Յերևանի ջոկատը գրավում էր Շորբուլաղից 4 վերստ դեպի արևմուտք գտնվող բարձունքները: 5-րդ հայկական գունդը լեռնային հրանոթներով և 2 գնդացիներով գինված ապրանքատար ավտոմոբիլ ունենալով՝ Արամուս-Ելլառ-Պիչակիս գյուղերի շրջանում հետախուզություն են կատարում: Փետրվարի 17-ին լույսը բացվելուն պես հակառակորդի Բաշգյառնի խմբակը հարձակման անցավ, բայց, չնայած ուժեղ մարտերին, փորոնք միջանի անդամ վերածվեցին ձեռնամարտի, հաջողություն չունեցավ, ժամը 13-ին Յերևանի ջոկատը հարձակման անցավ Շորբուլաղի վրա և յերեք ժամյա համառ մարտից հետո, փորը (մարտը) 3 անգամ փոխվեց ձեռնամարտի, տիրեց Շորբուլաղ և Բիթլիշ գյուղերին: Ժամը 17-ի մոտերը Աշտարակ-Ոչականի շրջանից Քանաքեռ ժամանած 1-ին հայկական գունդը փոխարինեց 5-րդ հայկական գնդին, փորը բանակի հրամանատարի հրամանի համաձայն հորիցային մարտկոցի

2 հրանոթով պետք է մտնեն Յերևան՝ բաղաբը Նշմիած-
նի կողմից պաշտպանելու համար, վորովհետև փետրվարի
17-ի առավոտից կապը 2-րդ հայկական բրիգադի հետ
կտրվել էր:

2-րդ բրիգադի ճակատում հակառակորդը փետրվարի
17-ի լուսաբացին հարձակման է անցնում 3 զորասյունե-
րով (բանակի հրամանատար Թարխանյանի հրամանի հա-
մաձայն՝ յերկու զորասյունով). աջ զորասյունով, խմբապետ
Մուշեղի հրամանատարությամբ՝ Նշմիածնի վրա, միջին
զորասյունով, խմբապետ Սմբատի հրամանատարությամբ՝
Փարաբարի վրա և ձախով, Հմայակի հրամանատարու-
թյամբ, 150 թրի կազմով Աշտարակ Յերևան խճուղով,
նպատակ ունենալով վորհնչացնել 2-րդ բրիգադը և զորա-
սյունի զորամասերի կողմից Փարաբար գյուղը գրավելուց
հետո շարունակել հարձակումը Յերևանի վրա և փետրվա-
րի 17-ի յերեկոյան գրավել Դալմի այգիները, վորպես
յեղակետ փետրվարի 18-ի լուսաբացին Յերևանը գրոհե-
լու համար, Հակառակորդի զորասյունները 2-րդ հայկական
բրիգադի զորամասերին անակնկալի բերելով՝ համարյա
առանց առանձին զիմադրության զինաթափում են 4-րդ
հայկական գունդը, գրավում բրիգադի շտաբը հրամանատա-
րի, զինկոմի և 8 թեթև թնդանոթային մարտկոցների հետ
միասին, վոր խճուղով ընթանում էին դեպի Յերևան, քա-
ղաքի կապազորն ու ժեղացներու համար:

Միջանի ընկերներ և հատկապես հրամանատարու-
թյունը տրամադիր են բրիգադի կործանման պատճառը
բացատրել 4-րդ հայկական գնդի զինաթափումով, այլ և
շտաբի գերվելը մեկնաբանել բացառապես բրիգադի զորա-
մասերի կողմից պաշարելու տրամադիր չլինելով, կար-
միր-բանակայինների դեպի խորհրդային իշխանությունը
տաժած անբավականությամբ և դեպի դաշնակները ցույց
տված համակիր վերաբերմունքով: Վճռականապես ժրխ-
տելով այդ մեկնությունը՝ մենք տրամադիր ենք 2-րդ հայ-

կական բրիգադի կործանման միակ պատճառը համարել,
բացառապես, բրիգադի հրամանատարության կողմից ղեկա-
վարության բացակայությունը. հրամանատարությունը մի-
ջոցներ չի ձեռնարկել հակառակորդի Աշտարակի խմբակի
կողմից ապահովվելու համար և բանակի շտաբ ուղար-
կած իր հաղորդագրությունների մեջ անտարբեր է վերա-
բերվել դեպքերին: Այդ կարծիքը հաստատվում է ահա փաս-
տով, վոր 4-րդ հայկական գնդի գումարտակը, վորը փե-
տրվարի 17-ին առանց մի կրակոցի զենքը ցած է դնում,
ինչպես կռեսները մենք հետագայի նկարագրության ժա-
մանակ, մարտի 17-ի ժամը 20-ին, հրամկազմի գլխավո-
րությամբ, ամբողջական ապառազինությամբ նորից անց-
նում է մեր կողմը, և հաջորդ ուրը, մտնելով 2-րդ հայ-
կական գնդի շարքերը, հերոսաբար պաշարում է Կարմիր
բանակի շարքերում դաշնակների դեմ մինչև որանց վերջ-
նական լիկվիդացիան:

Փետրվարի 17-ի ժամը 19-ին Նշմիածնի և Աշտարակի
շրջաններն արդեն գտնվում էին խմբապետ Սմբատի խմբ-
ակի ձեռքում: Սմբատի խմբակը Յերևան-Նշմիածին խը-
ճուղով առաջ շարժվելով դեպի արևելք, ժամը 23-ի մո-
տերը կենտրոնանում է Դալմայի այգիների արևմտյան
ծայրում, հեծելազորն առաջ քաշելով Ձանգու գետի մոտ՝
կամուրջը գրավելու նպատակով և դրանով իսկ անմիջական
վտանգի տակ դնում Յերևանը: Յերկուրյա մարտերում հոգ-
նած մեր զորամասերը շարունակում էին զիմանալ հա-
կառակորդի ճնշմանը: Բանակի հրամանատարությունը
ժամը 13-ից հետո արդեն փոշ մի տեղեկություն չունի
Բանաքեռ-Ելլառ շրջանում գործող մեր զորամասերից, 1-ին
հայկական գնդին նեցուկ ուղարկած ընկ. Յերմուկենկոյի
ջոկատը դեռ Բանաքեռ չհասած հանկարծակի ողակվում
է և, չնայած ջոկատի հերոսական գործողություններին,
վորը ողակված վիճակում հերոսաբար 4 ժամ մարտնչում
է համարյա 3 անգամ իրեն գերազանցող հակառակորդի

դեմ և մեծ զոհեր տալուց հետո, չերբ ընդամենն իր շարքերում հաշվում եր միքանի տասնյակ մարդ, ստիպված է լինում ժամը 18-ին հանձնվել հակառակորդին, մարտի դաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ ու վիրավորներ (դրանց թվում և շոկատի պետ ընկ. Յերմոլենկոն) և «Մակսիմի» 6 գնդացիր: Տեղի ունեցող դեպքերի մասին բանակի հրամանատարութանը վոչինչ հայտնի չի լինում, և փաստորեն նա զորքերին չեր կառավարում: Այդ յերևում է նրանից, վոր տեղեկություններ չունենալով Քանաքեռի բախտի մասին, բանակի հրամանատարութունը 1-ին հաշվական գնդի հրամանատարի տրամադրության տակ (եյլառ գյուղն) և ուղարկում Յերմոլենկոյի շոկատը, չզգուշացնելով, թե շտաբին հայտնի չի 1-ին հայկական գնդի վիճակը: Տեղեկություններ չստանալով նույնպես ժամը 13-ին ուղարկած ընկ. Յերմոլենկոյի շոկատի մասին, բանակի հրամանատարը ժամը 21-ին նորից Քանաքեռ է ուղարկում ընկ. Բեկզադյանի մարտկոցը, վորը գեո քաղաքից 500 մետր չհեռացած ողակվում է 40—50 հոգուց բաղկացած մտուզերիստների շոկատի կողմից և ստիպված թողնում է հրանոթներից 2-ը, իսկ մյուս յերկուսով վերադառնում յետ՝ Յերևան: Մարտկոցի հրամանատարից զեկուցագիր ստանալով՝ բանակի հրամանատարը հրամայում է Յերևանի գումարտակի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանին մեկնել Քանաքեռ և պարզել ճակատի դրությունը: Ճակատից վերադառնալով ընկ. Բաղդասարյանը զեկուցում է, թե 1-ին հայկական գունդը դեռևս առավույան ժամը 12-ից ողակվել է հակառակորդի կողմից, և նրա հետագա բախտի մասին վոչինչ հայտնի չի: Ընկ. Յերմոլենկոյի շոկատը ջախջախված է: Հակառակորդն ողակել է քաղաքը հյուսիսից և արևմուտքից, և մարտերը տեղի լեն ունենում Կոնդ արվարձանի և Յերևան-Եջմիածին խճուղու վրա ընկնող Զանգու գետի կամուրջին տիրելու համար: Յերևանյան շոկատի տեղամասում հակա-

ռակորդը ձգտում է գրավել Շորբուլաղ գյուղը: Ղամարլուի շոկատի ճակատում հակառակորդը հաջողութուն չի ունեցել և, չնայած համառ մարտերին, կասեցվել է Աղբաշ գյուղի վերին ծալում և նրա հյուսիս-արևմտյան կողմն ընկած բարձունքներում: Լսելով ընկ. Բաղդասարյանի զեկուցումը՝ հրամանատարութունը դրությունը համարում է որհասական և գտնում է, վոր յեթե փետրվարի 18-ի ժամը 3-ին թարմ ուժեր չհասնեն (ոուսական 178-րդ գունդը շարժվում եր Շահթախտի—Ղամարլու միջև ընկնող ճանապարհով), ստիպված պետք է Յերևանը թողնել հակառակորդին:

Փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գի-
Մարտական գործո- շերն անցնում է խաղաղ, բացի Աղբա-
ղուքուցները փե- շի տեղամասից: Հակառակորդը նոր-
սբվարի 18-ից քի և Կոնդի միջև ընկնող տեղամասում,
ողտվելով խավարից, սկսում է առանձին խմբերով ծածուկ թափանցել քաղաք և, կապ հաստատելով տեղական մտուզերիստների հետ՝ գրավում է ինչպես քաղաքի ծալ-րամասում տակտիկական նշանակութուն ունեցող տները, նույնպես և պետական ու ուղղմական կարևոր նշանակութուն ունեցող հիմնարկություններին կից գտնվող միքանի տներ: Դաշնակցական բանակի հրամանատար գնդապետ Թարխանյանը վճռում է չգրավել Յերևանը, յեթե անգամ պահանջվի, կարմիրների ուշադրությունը Յերևանը պաշտպանելու անհրաժեշտության վրա կենտրոնացնելու նպատակով, միքանի կիլոմետր յետ քաշվել, դրանով իսկ թույլ շտալով կարմիրներին խուսափել հարվածից և գուրս գալ շրջապատումից: Գնդապետ Թարխանյանը յերեկոյան ուժեղացնում է տեղակալ Նավասարդյանի շոկատը 100 հետևակով և 50 ձիավորով, շոկատին խնդիր տալով Աղբաշի շրջանում վոչնչացնել կարմիրներին: Սակայն խմբապետների ձգտումը դեպի Յերևան և թալանի ծարավն ստիպում է, հակառակ գնդապետ Թարխանյանի հրամանին,

գիշերն իսկ անցնել հարձակման: Փետրվարի 18-ի ժամը 2-ին հակառակորդը, գերազանց ուժեղով ճնշելով կարմիր-նեքին, ընդհուպ մոտենում է Յերեանին ու Նորքին: Ժամը 4-ին կարմիրներն սկսում են նահանջը:

Յերեանի շոկատը յերկու թևերից ել թիկնանցում ստանալով՝ նահանջում է Յերեան կայարանի ուղղությամբ: 1-ին հայկական գունդը, փետրվարի 17-ի ժամը 17-ից շրջապատված Քանաքեռում և հնարավորություն չունենալով շարունակել դիմադրությունը, հանձնվում է կարճատև մարտից հետո և գերվում: 5-րդ հայկական գունդը, վոր գրավում եր Կոնդ արվարձանից մինչև Ջանգի գետն ընկնող ճակատը, տեղեկանալով, վոր Յերեանի շոկատը նահանջում է դեպի Յերեան կայարանը, և վախենալով իր աջ թևից, նահանջում է քաղաքի կենտրոնը: Յերեանի գումարտակի առաջին վաշտի հրամանատարը, տեղեկանալով 5-րդ հայկական գնդի նահանջի մասին, կես վաշտով գրավում է նրա տեղամասը: Ստեղծված դրությունն ստիպում է հրամանատարությունը, շտաբին, Յերեանի կայազորի զորական հիմնարկություններին, կուսակցությունը կենտկոմին և կառավարությունը տեղափոխվել Յերեան կայարանը: Քաղաքում մարտի անմիջական ղեկավարություն համար թողնվում են ընկեր Շալոնովը և Բաղդասարյանը: Առավոտյան ժամը 5-ին, Յերեանի գումարտակի վաշտի ուժեղացման համար, առաջ են քաշվում 3 գնդացիներ: «Ազատամարտ» զրահագնացքի հրամանատարի և մեքենագետի սարսուռի շնորհիվ, վորոնք դաշնակների գործակալներ լինելով՝ դիմամբ փետրվարի 17-ի ժամը 19-ից գնացքը պահել են Ղամարլու կայարանում, պատճառաբանելով այդ վառելիքի և ջրի բացակայությամբ, 178-րդ գունդը ժամանակին Յերեան չի հասնում: Ջրահագնացքի կարմիր-բանակայիններն իմանալով հրամանատարի և մեքենագետի հակահեղափոխական մտադրությունների մասին, կալանում են նրանց, փոխարինելով նրանց»

գունդը հասցնում են Յերեան փետրվարի 18-ի ժամը 9-ի մոտերը: Յերեան հասնելուն պես գունդը խնդիր է ստանում շարժվել Նորքի ուղղությամբ՝ Յերեանի ջոկատի հետ միատեղ գործողություններով հակառակորդին հյուսիս շարտելու նպատակով: Գունդը ժամը 10-ին հասնում է Նորք: Հակառակորդը Քանաքեռի և Նժմիածնի կողմից սկսում է թափանցել քաղաքի կենտրոնը՝ սպառնալով 178-րդ գնդին թիկունքից: Գնդի հրամանատարը հաշվի առնելով ստեղծված դրությունն ուղղելու անհնար լինելը և թիկունքից գնդին սպառնացող վտանգը՝ կարգով նահանջում է դեպի Յերեան կայարանը: Յերեանի գումարտակի մի վաշտով ուժեղացած 5-րդ գունդը, թիկնանցում ստանալով բերդի կողմից, գերի չե ընկնում: Ընկ. Ապոստոլովի կոմմունիստական շոկատը, դնդի հանձնվելուց հետո, սկսում է մարտով չեռ քաշվել դեպի կայարանը: Նահանջի ժամանակ հակառակորդի կողմից շրջապատված շոկատի մի մասն անհավասար մարտից հետո հրամանատարի հետ միասին ստիպված է լինում հանձնվել: Սկսվում է պայքարը Յերեանի փողոցներում: Կայազորային պահակում գտնվող Յերեանի պահակային գումարտակի 2 վաշտերը հակառակորդին ուժեղ դիմադրություն են ցույց տալիս: Առանձին պահակներ, շրջափակված ողակով, 4 ժամ անընդհատ կասեցնում են հակառակորդին, քանիցս գրոհի անցնելով: Ֆինժոդկոմատի և կուսակցություն կենտկոմի շենքերին կից պահակները (մեկական դասակ) գրոհի անցնելով՝ քաղաքի կենտրոնից դեպի արևմուտք են շարտում մաուզերիստների շոկատին, վորոնք ձգտում էլին շրջապատել 178-րդ գունդը: 178-րդ ուսական գնդի կոմմունիստական շոկատի և Յերեանի շոկատի նահանջող զորամասերը, բերդի կողմից շրջապատվելով, սվինամարտի յեն նետվում՝ շրջապատումից դուրս գալու նպատակով: Յերեանի փողոցներում 3-ժամյա մարտ մղելուց, մի շարք գրոհներից և ձեռնամարտներից հետո հաջողվում է ճեղքել ճա-

ձևադր և դուրս գալ Յերևան կայարանը: Դաշնակցական բանդան գեներալ շարտելով կարմիրներին և մտնելով Յերևան քաղաքը՝ անցնում է թալանի և քաղաքում մնացած կոմունիստների վորսին: Բացակայում է վորսե հրամանատարություն, վորովհետև խմբապետներն իրենք առաջինը դիմեցին պահեստների և հիմնարկությունների կողոպուտին: Գնդապետ Թարխանյանը, վոր լեռանդով դիմել էր Յերևանի ռազմական գործողությունների կիրառման և ձգտում էր իրականացնել իր պլանը («ազգի դավաճան» բալլշեիկներին ամբողջովին շրջապատել և վոչնչացնել), հրաժարվում է նահանջող, բայց չձախձախված հակառակորդին լեռանդուն կերպով հետապնդելուց: Անհրաժեշտ ըուպելին նա բաց է թողնում կառավարման սանձերը և զբաղվում իսկ հնարավորություն տալիս կարմիրներին նահանջել ամբողջական կարգով և պատրաստվել հետագա գործողություններին: Գնդապետ Թարխանյանն իր թալանով զբաղված բանդայի որինակով, փետրվարի 18-ի լույս 19-ի գիշերը, մոռացության տալով վոչ միայն կարմիրներին, այլև իր ծրագիրն ու պլանները, հարսանիք է անում և զբաղվում ցույց տալիս, վոր ինքն էլ խմբապետ է, վորոնց համար անձնական շահերը վեր են ամեն ինչից: Չափազանց բնորոշ է, վոր հարսանիքին մասնակցել են նաև «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» անդամները:

Այդ ժամանակ կարմիր հրամանատարությունը վերցրնելով ամբողջ շարժական կազմը (60 վագոն և 3 շոգեմեքենա), զբաղվում է 11 վագոն բեռնավորված պարենով ու հրանյութերով, այլև բառնալով բոլոր հիմնարկություններն ու կայարանում չեղած պարենի, հրանյութերի պաշարները, 178-րդ ուսական գնդից, կոմունիստական շոկատի մնացորդներից, Յերևանի գումարտակից, «Ազատամարտ» և «Մուսալեյան» զրահագնացքներից, 2 թեթև թնդանոթային և 2 հորիցիային մարտկոցներից կազմված շոկատին կարգադրում է զրահագնացքների և 178-րդ

ուսական գնդի պաշտպանության տակ յետ քաշվել Ղամարու 1-ին հայկական հրաձիգ բրիգադին միանալու նպատակով: Փետրվարի 18-ի ժամը 18-ին շոկատը, չհանդիպելով Յերևանի գրավումով հանգստացած և թալանով զբաղված հակառակորդի դիմադրության, հասնում է Ղամարու և տեղավորվում բնակարաններում, հակառակորդի կողմը պահակային պահպանություն ուղարկելով: Չոկատը ժամանելուց հետո հրամանատարությունը կուսակցության Կենտկոմի և կառավարության հետ միասին լեռանդուն միջոցներ է ձեռք առնում գործառնները կարգի բերելու համար: Ժամը 22-ին բանակի հրամանատարը մի հրաման է արձակում, վորի համաձայն Համ. Կ. (բ) Կ. և ԼԿՑԵՄ բոլոր անդամներն ու թեկնածուները կազմում են կոմունիստական շոկատ, վորի գլուխ է կանգնում ընկ. Յանուշևսկին: Յերևանի պահակային գումարտակի մնացորդները, տեղական միլիցիան, խորհրդային ծառայողները և բալլշեիկներին համակրող գյուղացիները լրացնում են Յ-րդ հայկական գունդը, վորի հրամանատարությունը համաձայնագրվում է ընկ. Բաղդասարյանին: Այդ ժամանակ հակառակորդը Աղբաշի շոկատի տեղամասում, Բաղդասարյանից ոժանդակ ստանալով, հարձակման է անցնում Աղբաշի վրա, բայց Յ-րդ գնդի մի գումարտակով ուժեղացրած Աղբաշի շոկատի հակահարձակումով յետ է շարտվում հին դիրքերը:

Յերևանը թալանելուց և քաղաքում մնացած կոմունիստների ընտանիքների հետ հաշիվները մաքրելուց հետո գնդապետ Թարխանյանն «իր գործերն» ու գործառնները կարգի չե բերում և հրաման արձակում փետրվարի 19-ի լուսաբացին հարձակվել Աղբաշի վրա՝ նրա պատակ ունենալով կտրել Յերևան-Նախիջևան չերկաթուղագիծը և շրջապատել նահանջող գործառնները: Փետրվարի 19-ին խմբապետ Մարտիրոսի շոկատը 3 մարտկոցի

կրակի աջակցութեամբ հարձակում ե Վերին և Ներքին Աղբաշի վրա, բայց 2-րդ հայկական գնդի և 3-րդ հայկական գնդի գումարտակի հակահարձակմամբ յետ ե շարժւում: Պարզ եր, վոր Ղամարլու — Աղբաշ շրջանում մնալը տակտիկական նկատառումներով ձեռնառու չեր կարմիր-ների համար: Բացի այդ պարզվել եր, վոր հակառակորդը լեռներով շարժվում եր դեպի Շիրազլու կայարանը բանակը շրջապատելու նպատակով: Յեւ նկատի առնելով այն հանգամանքը, վոր կարմիրների թիկունքում գտնվում եր Բեռք-Վեդիի բնական անառիկ ամրոցը, բանակի հրամանատարը վորոշում ե թողնել Ղամարլուն և ամրանալ պաշտպանութեան կազմակերպման համար տակտիկական տեսակետից ավելի ձեռնառու գծի վրա:

Պարագան և տեղանքը պաշտպանութեան պայմանների տեսակետից բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելուց հետո բանակի հրամանատարը փետրվարի 19-ի ժամը 23-ին վճռում ե յետ քաշվել Սորվիրապ — Բեռք-Վեդի — Կարաբեկլառ գիծը, վորի առթիվ հրամայում ե աջ ջոկատին, հայկական գնդի (2 գումարտակ) և 4-րդ լեռնային մարտկոցի (2 հրանոթ) կազմով, փետրվարի 19-ին, մութն ընկնելուն պես, պահպանութեան ամենամանրամասն միջոցներ ձեռք առնելով Ն. — Աղբաշ — Յենգիշա — Բեռք-Վեդիի ճանապարհով սկսել նահանջը և փետրվարի 20-ին լուսաբացից վոշ ուշ դիրք գրավել Կարաբեկլառ — Տաշլու — Բեռք-Վեդի գյուղերի գծի վրա, նոր գրաված դիրքերում պահակային պահպանութեան միջոցներ ձեռք առնել և հետախուզութուն վարելով Վեդի-չալ գետի կիրճով դեպի Կարաբեկլառ, Դադնաս, Դոխկուզ, Բողբուրուն սարը:

Չախ գործադրւնին՝ 178-րդ ռուսական գնդի, 3-րդ հայկական գնդի, կոմմունիստական ջոկատի, 1-ին թեթև, 2-դ թեթև և 2-րդ հորիցային մարտկոցի կազմով, ընդամենը 9 գումարտակ և 9 հրանոթ, աջ գործադրւնի հետ միասեղ սկսել նահանջը Ղամարլու — Ավշար խճուղով և

փետրվարի 20-ի լուսաբացին 3-րդ հայկական գնդով և 1-ին թեթև մարտկոցով դիրք գրավել Յենգիշա ներառյալ-բարձունք 425,9 գծի վրա, հետախուզութուն վարել Յուվայում և Արաքսի ափի մոտ՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք: Կոմմունիստական ջոկատին, 2-րդ թեթև մարտկոցի մի ղասակի հետ, գրավել Սալիսա գյուղը, խնդիր ունենալով պահպանել բանակի ձախ թևը: 178-րդ ռուսական գունդը 1 թեթև 2 հորիցային մարտկոցներով թողնել Ավշար գյուղում՝ վորպես բանակի ոժանդակ:

«Ապատամարտ» և «Մուսայելյան» զրահագնացքներին վերջապահների հետ սկսել նահանջը դեպի Շիրազլու, պաշտպանել բանակի նահանջող գործադրերը, իսկ Շիրազլու ժամանելուց մանյովրել Շիրազլու — Ղամարլու գծով և Թագա-Դարղալուի կողմից ապահովել բանակի շտաբը Ավշար գյուղում:

Հալթայթման պետին խնդիր եր տրված գնման և բռնազրավման միջոցով ձեռք բերել պարենի յերկու շաբաթվա պաշար և գրավել Ղամարլու կայարանում գտնվող հրանցութերը և զենքը: Հայաստանի Հեղափոխական Կոմիտեյի փետրվարի 19 ի № 6 հրամանով հրամանատարներին և քաղաշխատողներին խնդիր եր տրվում ուժեղ քաղաշխատանք տանել՝ հիմքից վերացնելով ամեն տեսակի պրովոկացիաները և դասալքությունը և զորքերի մեջ ամուր հավատ ներշնչել, վոր բանվորների ու գյուղացիների հաղթանակը դաշնակների բանդայի նկատմամբ անպայման ապահովված ե: Դասալքութեան, լրտեսութեան և սաբոտաժի դեմ պայքարելու համար նույն այդ որը կազմակերպվում ե ռազմա-հեղափոխական տրիբունալ *):

*) Ի լրացումն № 4 հրամանի, հրամայվում ե 1-ին հայկական բրիգադի հրամանատար ընկ. Միրեմանովին անցնել ամրոց Տեղամասի հրամանատարութեանը:

Հետեվութուն-
ներ յեզ գնահա-
տություններ

Այդպիսով, փետրվարի 16-ից մինչև 19-ի գործողությունների հաջողության գրավականը կարմիրների համար հանդիսացել է նախաձեռնություն վերցնելը և հակահեղափոխական կենտրոնի և դաշնակցական պորքերի կառավարման կենտրոնի վոչնչացումը (Բաշգյառնիի շրջանը և կենդանի ուժը), վորը կարելի էր իրագործել միայն անհրաժեշտ ուժեր նշանակելով: Թույլ (Յերեվանի ու Ղամարլուի) ջոկատների նշանակումը հետևանք էր նրան, վոր հաշվի չեր առնված հակառակորդի բանակի գրությունը և ուժը: Բանակի հրամանատարի իրենայով հեշտ էր պլանը—բանդաները քաշել Յերևանի մոտ, շրջապատել և վոչնչացնել, սակայն Յերևանի ջոկատին առաջադրած ախտիվ խնդրի սխալն անդրադարձավ հաջողության վրա: Յերևանի և Ղամարլուի ջոկատների անմիջական ղեկավարութունն իր վրա վերցնելով (փետր. 16-ին)՝ բանակի հրամանատարությունը փաստորեն չի կառավարել նրանց գործունեությունը մինչև ռազմական գործողությունների վերջը: Բանակի շտաբը հետախուզության և գործակալության վրա խնդիրներ դնելով, չի հետաքրքրվել վերջինների իրագործմամբ ու հետևանքներով: (Տես բանակի ծավալման մասը): Դրա հետևանքով բանակի շտաբում վոչ մի տեղեկություն չկար հակառակորդի մասին մինչև Յերևանի անկումը և 2-րդ բրիգադի, 1-ին գնդի և Յերմոլենկոյի ջոկատի կործանումը: Զորամասերի հրամանատարները չեն կատարել հետախուզական հանձնարարությունները: Ամենուրեք իշխում է ամբողջական անհոգությունը, և բացակայում են նույնիսկ անմիջական պահպանության միջոցները (4-րդ գունդը ելմիածնում): Չնայած կապի միջոցների առկայության՝ նկատվում է կապի իսպառ բացակայություն, վորի հետևանքով մարտական գործողությունների շրջանից 10—12 կիլոմետրի վրա գրունդով բանակի շտաբում լիակատար անտեղյակություն է

տիրում ճակատի գրության մասին: Վոչ բանակի հրամանատարը, վոչ շտաբի աշխատակիցները ճակատ չեն մեկնել շրջադիտության և անձնական հետախուզության համար: Մյուս կողմից, կապ չի լիցել և միևնույն խնդիրը կատարող ջոկատների միջև, թեպետ կապի սահմանումը միանգամայն հնարավոր էր: Բանակի հրամանատարի անվճռականությունը և ոժանդակը մանր մասերով մարտի հանելը հանգել է նրան, վոր նրանք առանձին առանձին պարտություն են կրել, և Յերևանում գտնվող ոժանդակը ծախսվել է աննպատակահարմար ձևով: Պետք է նշել, վոր փետրվարի 16-ին, Ղամարլուի ջոկատի համար ճգնաժամային մոմենտին, Ղամարլուում անգործություն էր մատնված 3-րդ գունդը:

Դաշնակցական բանակի հրամանատար գնդապետ Թարխանյանի պլանը վառ արտահայտում է մասնակի հաղթանակներ ձեռք բերելու և կարմիրներին վերջնականապես վոչնչացնելու համար բոլոր ուժերը վճռական հարվածի վաչրում (Յերևան) կենտրոնացնելու պլանը: Հաջողության գրավականներ պետք է հանդիսանային առանձին ջոկատների գործողությունների շեշտակիությունը և գործողությունների լիակատար համաձայնեցված լինելը, վորոնց վրա գնդապետ Թարխանյանը հազիվ թե կարողանար հույս դնել: Առանձին խմբապետների կողմից հրամանին չենթարկվելը հնարավորություն է տվել կարմիր զորամասերին, թեպետ և կորուստներով, բայց պահպանելով մարտունակությունը, դուրս գալ ամբողջական շրջապատումից: Զորքերին հրահանգով կառավարելու գնդապետ Թարխանյանի ձևերը (ջոկատներին առաջադրված խնդիրների մանրամասն գրի առնելը), վորոնք հաշվի չեն առնում իրենց զորամասերի խմբավորումն ու դրությունը, պետք է ճիշտ համարել: Իր վրա ուշադրություն է գրավում գնդապետ Թարխանյանի վճռական հարվածով նախաձեռնությունը կարմիրների ձեռքից խլելու

ձգտումը, մի բան, վոր նրան հաջողվում է փետրվարի 16-ին: Անհրաժեշտ է նշել գնդապետ Թարխանյանի զգայուն փերաբերմունքը դեպի ճակատում ստեղծված դրու-թյունը, յերբ նա կասեցնում է հաջող հարձակումը, վոր-պեսզի չսահմանափակվի կիսատ-պռատ արդյունքներով (փետրվարի 17-ի մարտում մինչև Յերևանի լիակատար շրջապատում): Մյուս կողմից խմբապետների հոգեբա-նության հաշվի չառնելը պետք է բացասաբար անդրա-դառնալին այդ վճռի իրագործման վրա, ինչպես վոր լի-նում է իրականում: Խմբապետներն ու մարտագործները ձգտում էին վորքան կարելի չէ շուտ մտնել քաղաք, ավելի շատ թալանելու նպատակով: Դրանով նրանք աչքաթող էին անում գնդապետ Թարխանյանի վճռի իրագործման անհրաժեշտությունը («Յեթե հարկ կգագցվի — միքանի կիլոմետր նահանջել, կարմիրներին լիակատար շրջապա-տելու նպատակով»): Դաշնակները տարվում են թալա-նով և կոմմունիստներ վորսալով, դրանով իսկ նրանք աչ-քաթող են անում վերջնականապես ջախջախելու համար հակառակորդին հետապնդելու անհրաժեշտությունը, վորը և հնարավորություն է տալիս կարմիրների հրամանատա-րությունը հավաքել շարժական ամբողջ կազմը, պարենի և հրանյութերի պաշարը և նահանջել Ղամարլու: Այդտե-ղից հետևում է, թե մարտի վերջին և վճռական բույեյին գնդապետ Թարխանյանն իր ձեռքից բաց է թողնում կա-ռավարման սանձերը:

VII. ԿՈՂՄԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓԵՏՐՎԱՐԻ 20-Ի ԺԱՄԸ 6-Ի ՄՈՏԵՐԸ ՅԵՎ ԿԱՐՄԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍ- ՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՐԱՎԱՄԱՆ ԿԱՄԱՐ

Մեր զորամասերը փետրվարի 20-ի ժամը 6-ին բա-նակի հրամանատարի փետրվարի 19-ի № 4 հրամանի հա-մաձայն գրավում էին հետևյալ դրու-թյունը. 2-րդ գուն-դը գրավում էր Ն.-Կարաբեկյան — Տաշլու — Բեուր-Վե-

դիի գիծը ներառյալ: 3-րդ հրաձիգ գունդը 1-ին թեթև մարտկոցի մի դասակով գրավում էր Բեուր-Վեդի (բա-ցառյալ) — Յենգիշա — Կառալյարի պոստ — Քիչուկ-Վեդի 425,9 բարձունք: Ըսկ. Յանուշևսկու կոմմունիստական ջոկատը 2-րդ թեթև մարտկոցի մի դասակով տեղավորվել էր Խալիսա գյուղում, խնդիր ունենալով պահպանել բա-նակի ձախ թևը և դիտել Արաքսի ձախ ափը, իսկ 178-րդ գունդը 1-ին թեթև մարտկոցի 3 հրանոթներով և հորի-ցային մարտկոցի 2 հրանոթով գտնվում էր Ավշար գյու-ղում՝ վորպես բանակի ուժանդակ: Յերկու գրահագնացը-նեքը զինված 6 հրանոթներով և 35 գնդացիներով՝ փո-փոխակի մանյուվրում էին Շիրազլու — Ղամարլու գծով՝ բանակը Թաղա-Դարգալու — Մուսունյուլի կողմից ապահովե-լու նպատակով:

Գնդապետ Թարխանյանը կարմիր բանակը ջախջախ-ված համարելով, բաց հաշվի առնելով, վոր Վրաստանի ամբողջական խորհրդայնացումից հետո XI բանակը ոգ-նության կհասնի հայկականին, վճռում է անցնել նոր զո-րամասերի կազմակերպման՝ ստիպողական զորահավաք հալտարարելով մինչև 60 տարեկանը: Փետրվարի 20 - 24-ը նա կարողանում է իր բանդայի քանակական կազմը հաս-ցրնել մինչև 6000 սվին, 1000 թուր, 28 թնդանոթ, վորը և կազմել է Ղամարլուի ճակատը: Ճակատի ընդհանուր հրամանատարն էր խմբապետ Սմբատը, շտաբի պետը՝ զըն-դապետ Կաֆիկը:

Փետրվարի 20-ին հակառակորդը հետևյալ դրու-թյունն էր գրավում. — խմբապետ Արամյանի բանդան 800 հետե-վակով, 100 ձիավորով և 2 մարտկոցով գրավում էր ա-րաքս գետից մինչև Մուսունյուլ գյուղը. խմբապետ Մար-տիրոսի ջոկատը 1500 հետևակով, 100 ձիավորով և 2 մարտկոցով — Մուսունյուլից մինչև Բողբուրուն սարը. զըն-դապետ Սարգսյանի ջոկատը՝ մինչև 500-ի հասնող հետե-վակով և 50 ձիավորով — 3506 բարձունքը (Գյափուր-դա-

լասի բարձունքից հյուսիս) և Տաշու գյուղը: Բացի այդ Նժդեհի հակահեղափոխական բանգան գտնվելով Չանախ-չի—Կարախաչ—Ձենջուլու շրջանում՝ սպասում էր անցնել մեր աջ թևը:

Բանակի մնացած զորամասերը խմբապետ Աղաբեկի հրամանատարությամբ ուղարկվել էին հյուսիսային ճակատը XI բանակի զորամասերի դեմ: Փետրվարի 20-ից մինչև 28-ը հակառակորդի կողմից ռազմական գործողություններ չեն լեղել: Միայն հրաձգություններ էին տարվում հեղափոխական զորամասերի միջև: Կարմիր զորամասերն այդ ժամանակ զբաղված էին մոտ ապագայում ակտիվ գործողությունների անցնելու յեռանդուն պատրաստությամբ: Հակառակորդի ուժեղ գերազանցությունը հեծելազորում, վորն ամբողջ ժամանակ գործում էր մեր զորամասերի թևերում, ոգտագործում լեռնոտ տեղանքի պայմանները, այլև բարոյական այն ներգործությունը, վոր նա թողնում էր կարմիր-բանակայինների վրա՝ թեվերում հանդես գալու դեպքում, ստիպում է կարմիր զորքերի հրամանատարությանը, ոգտվելով ճակատում տիրող դադարից, ուժգին մտահոգվել սեփական, թեկուզ և թշվով նվազ հեծելազոր ստեղծելու խնդրով: Փետրվարի 22-ին բանակի հրամանատարի հրամանով 178-րդ ուսական գնդի հրամանատար ընկ. Բլագովիդովին հանձնարարվում է հրետանու ձիերից, գնդերի ձիավոր հետախույզների գործախմբերից և Ղամարլուի շրջանի միլիցիայից կազմել մի ջոկատ 70 թրից բաղկացած: 4 օրվա ընթացքում կուսակցության Կենտկոմի և կառավարության կողմից տարած բաղաժանան աշխատանքի հետևանքով զորամասերն այնքան էին ամրացել, վոր հրամանատարությունը լիակատար կարող էր հույս դնել հաջողության վրա:

Այդպիսով հաջկական Կարմիր բանակը, վորը հարձակման մոմենտին իր շարքերում հաշվում էր 1664 սրվին, 11 հրանոթ, 64 գնդացի, 70 թուր և 2 զրահագնացք,

իր դեմ ունեւ հակառակորդի համարյա յեռապատիկ գերազանց ուժ (4300 սվին, 700 թուր, 20 հրանոթ):

VIII. ԿԱՐՄԻՐ ԶՈՐԳԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՅԵՎ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԵՏՐՎԱՐԻ 25-ԻՑ ԱՆՆՁԵՎ ՄԱՐՏԻ 1-Ը

Չնայած յերեկվա անհաջողության և պարենի ու հրանյութերի բացակայության, զորքերի բարոյական վիճակը, շնորհիվ քաղաքական մշակման, դերազանց էր: Զորքերի տրամադրությունը, այն դրությունը, վորի մեջ «գտնվում էին այդ զորքերը, շրջապատված լինելով հակառակորդի կողմից, պարենի և նյութերի սահմանափակ քանակի առկայությունը, այլև հակառակորդի պատիվ գործողությունները—բանակի հրամանատարին համոզեցին, վոր հասել է այն մոմենտը, յերբ կարելի չէ պաշտպանությունից անցնել ակտիվ գործողությունների:

Փետրվարի 23-ի ժամը 19-ին հրաձգային բրիգադի շտաբում ընկ. Ալեքսանդրովի*) նախագահությամբ գումարվում է զորամասերի հրամանատարներին և կոմիսսարներին խորհրդակցություն հարձակման անցնելու համար գնդերի պատրաստ լինելու մասին: Գտնելով, վոր զորամասերը մարտունակ են և քաղաքականապես պատրաստված, 3-րդ գնդի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանը, 178-րդ ուսական գնդի հրամանատար ընկ. Դրուժինինը, այլ և կոմմունիստական ջոկատի հրամանատար ընկ. Յանուշևսկին հարձակումը համարում են հնարավոր: Այդ ընդգծվում էր հատկապես նրանով, վոր անհրաժեշտ ենախաձեռնությունը մեր ձեռքը վերցնել: 2-րդ գնդի հրամանատար ընկ. Ֆիշելիչը փետրվարի 16-18-ը Բաշգյաունիի տակ տեղի ունեցած անհաջող մարտերի տպավորության տակ դեմ էր ակտիվ գործողություններ սկսելուն:

*) ընկ. Ալեքսանդրովը—բանակի շտաբի և կուսակցության Կենտկոմի լիազորն էր բրիգադի շտաբում:

Զորամասերի հրամանատարների խորհրդակցութիւնից հետո բանակի հրամանատարը վճռում է անցնել հարձակման, հրամայելով. — փետրվարի 25-ի լուսաբացին յերկու զորասյուներով հարձակվել Յերևանի վրա՝ գլխավոր հարվածը հասցնելով իր ձախ թևով, վորի համար և հրամայում էր՝ աջ մարտական տեղամասին (պետն էր ընկ. Ֆիշելեիչը) 2-րդ հրաձիգ հայկական գնդի, 4 լեռնային մարտկոցների կազմով, ընդամենը 2 գումարտակ և 22 հրանոթ (մի գումարտակը 4-րդ լեռնային մարտկոցի մի դասակի հետ միասին թողնելով Բեուք-Վեդիի շրջանում՝ բանակի աջ թևը Զենյուլու — Դոթուզի կողմից ապահովելու համար) գնդի մնացած մասերի հետ միասին փետրվարի 24-ին կենտրոնանալ Յենգիջա գյուղում։ Փետրվարի 25-ի ժամը 4-ին Թագա-Դարդալու, Արտաշատ գյուղերի վրայով հարձակվել Աղբաշի վրա, Բաշգյառնիի կողմից սպասվելիք հարվածներից պաշտպանվելու համար, այն և գլխավոր զորասյունի և բանակի շտաբի հետ կապն ապահովելու նպատակով Ինակլու գյուղում ունենալ մի դասակ հետևակ։

Ձախ մարտական տեղամասին (պետն էր 1-ին հայկական հրաձգային բրիգադի հրամանատար ընկ. Միրիմանովը) 3-րդ հայկական հրաձիգ գնդի, կոմսոնիստական ջոկատի, 1-ին և 2-րդ թնդանոթային և 2-րդ հորիցային մարտկոցների, 2 զրահագնացքների և ընկ. Բլագովիդովի ձիավոր ջոկատի կազմով, ընդամենը 1060 սվին, 6 հրանոթ, 2 զրահագնացք և 70 թուր, փետրվարի 25-ի ժամը 4-ին վճռական հարձակման անցնել Յուվա — Դամարլու — Իմանշալու — Աղամզալու — Ուլուխանլու գյուղերի վրա, վերջնական նպատակ ունենալով Յերևանի գրավումը։ Ընկ. Միրիմանովին ստանձնել ամբողջ ճակատի հրամանատարութիւնը՝ մասնավոր ուժանդակում ունենալով կոմսոնիստական ջոկատը և ընկ. Բլագովիդովի ձիավոր ջոկատը։ Զրահագնացքներին ուղղվել Յուվա գյուղը հե-

տևակն ախտեղ մտնելուց 30 րոպե անց՝ ապահովելով ձախ զորասյունի աջ թևը և զորասյուների միջի կապը։ Աղամզալու գյուղին և նրա շրջանին հասնելուց զորամասերին լավ հանգիստ տալ, վորից հետո շարունակել հարձակումն այն հաշվով, վորպեսզի զորամասերը մինչև փետրվարի 26-ի լուսաբացը հարավից մոտենան Յերևանի շրջակայքին, իսկ լուսաբացին գրավեն Յերևան քաղաքը։

Բանակային ուժանդակին (պետն էր 178-րդ ռուսական հրաձիգ գնդի հրամանատար ընկ. Դրոժինինը, կազմը՝ 178-րդ ռուսական հրաձիգ գունդը հրետանու մի դասակով), ընդամենը 482 սվին և 3 հրանոթ. — փետրվարի 25-ի ժամը 4-ի մոտերը կենտրոնանալով Ավշար գյուղում՝ խճուղով ուղղվել դեպի Յերևան՝ ունենալով անմիջական պահպանութիւն։ Իմանշալու գյուղին հասնելուց մեծ դադար ունենալ։

Այդ վճիռը պետք է համարել ճիշտ, վորովհետև անհրաժեշտ էր. — նախաձեռնութիւնն իր ձեռքը վերցնել, ցուց տալ բնակչության և գերի ընկած կարմիր-բանակայիններին, վոր կարմիրները ջախջախված չեն, և դրանով խանգարել զաշնակցական բանակի զորահավաքին և կազմակերպմանը։ Բանակի հրամանատարի պլանը, վորը կանխորոշել էր գլխավոր հարվածը հասցնել հովտում, անուշադրության մատնելով հարձակվող զորամասերի աջ թևում գտնվող բարձունքները, հանգամանք, վոր թուլատրում էր աջ թևն անցնելը և նույնիսկ թիկունք գուրս դալը, — նախորոք անհաջողության է մատնվում։ Անգամ Յերևանի գրավումն այդ պայմաններում թողնում էր բաց հակառակորդի նահանջի ճանապարհը դեպի իր բազան — Բաշգյառնի, իսկ նկատի ունենալով հակառակորդի ակտիվութիւնը, այդ պլանը նախատեսում է կրկին կարմիրների շրջապատվելը Յերևանի շրջանում։

Մարտական գործողութիւնները փետրվարի 25-ին կենտրոնացնում ե հարձակման համար նախատեսված Յենգիշա գյուղում: Փետրվարի 25-ի ժամը 4-ին անցում ե հարձակման ե առանց առանձին դիմադրութեան հանդիպելու հակառակորդի կողմից՝ զբաղում ե Մուսուշու—Թազա-Դարդալու գյուղերը ե շարժվել զեպի Աղբաշ: Հակառակորդի ուժեղ ամրացում ստանալով սկսում ե նեղել մեր զորամասերին զեպի Դվին—Ֆյուրդքենդ: Մարտը մղվում ե ամբողջ ուրը, բայց Աղբաշը վերցնել չի հաջողվում, վարովհետեւ հակառակորդի ուժերը յեռապատիկ գերազանցում ելին:

Չախ տեղամասում. — 3-րդ գնդի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանը ժամը 2-ի մոտերը գունդը կենտրոնացնում ե Կարալյառի պոստի մոտ ե ոգտվելով գիշերալին խավարից ե տեղանքից՝ գունդը հասցնում ե Յուվալի այգիները ե ժամը 3 ե կեսին տեղավորում ե նրան խճուղու շերկու կողմերում, հակառակորդի պահակային պահանջութունից 200 — 300 քայլի վրա: Գնդի զորամասերը մարտակարգի բերելուց ե զեպի առաջ ե զեպի թևերը հետախուզութուն կազմակերպելով՝ կարգադրում ե առանց կրակոցի գրոհել հակառակորդին Յուվալի այգիներում ե գրավելով Յուվա—Ղամարլուն, սկսել յեռանդուն հետապնդում, հնարավորութուն չտալով հանկարծակիք բերած հակառակորդին սթափվել ե կազմակերպվել հետագա դիմադրութեան համար: Հանկարծակիի յեկած հակառակորդն անկարգ ե առանց կանգ առնելու փախչում ե մինչև Աղհամգալու գյուղը: Վրա հասած հակառակորդի ուժանդակների դեմ 2-ժամյա մարտ մղելուց հետո կարմիր զորամասերը 14 ժամ 30 րոպեին գրավում են Աղհամգալուն՝ հակառակորդին յետ շարտելով Թազա-գյուղ:

Հակառակորդը թողնում ե 2 գնդացի, մի հրանոթ, շատ մարտանյութեր ե գերիներ:

Այլ զորասյունը հանդիպելով հակառակորդի ուժեղ հարձակմանը, չի կարողանում իրագործել իր վրա դրած խնդիրը — փետրվարի 25-ին զբաղել Աղբաշ — Թազա-Դարդալու — Արտաշատ գյուղերը: Նկատի ունենալով այն, վոր աջ զորասյունը չի իրագործել խնդիրը, վոր հակառակորդը կարող ե Դվին — Ֆյուրդքենդի կողմից հարվածել մեր թիկունքին, վոր մի ուրում մարտ մղելով 30 վերստ կտրած ձախ զորասյունի զորամասերը հոգնած են, բանակի հրամանատարը փետրվարի 25-ի ժամը 15-ի մոտերը հրամայում ե ձախ զորասյունի պիտին զորամասերին հանդիստ տալու նպատակով դադարեցնել հարձակումը ե հակառակորդի կողմը պահակային պահպանութուն սահմանել:

Այդպիսով հայկական Կարմիր բանակը հակառակորդի ձեռքից խլելով նախաձեռնութունը ե փետրվարի 25-ին հաղթանակելով, անկարգ նահանջող հակառակորդին յեռանդուն հետապնդելու ե քաղաք մտնելու փոխարեն, իր հրամանատարութեան անտեղի կարգադրութեամբ, անցնում ե հանգստի: Այդ կարգադրութունը դաշնակներին հնարավորութուն ե ժամանակ ե տալիս թարմ ուժանդակներ մոտեցնելու, իր զորամասերը կարգի բերելու ե հաջորդ իսկ ուրը դիմադրութուն կազմակերպելու համար:

Մարտական գործողութիւնները փետրվարի 26-ին կորչն ամբողջ ուրն ուժեղ դիմադրութուն ե ցույց տալիս վողջ ճակատի վրա, միջանի անդամ անցնելով հակադրոհի:

Այլ զորասյունը 178-րդ ուսական գնդից 2 վաշտ ամրացում ստանալով՝ համառ մարտերից հետո գրավում ե Աղբաշը ե 475 բարձունքը, վորը Աղհամգալուից 1 վերստ

դեպի արևելք ե: Զրահագնացքներն այդ ժամանակա-
միջոցում սարքելով ճանապարհը՝ դուրս են գալիս Ուլու-
խանլու գիծը: Հակառակորդը գերազանց ուժեղ ուժեղ
դիմադրութիւն ցույց տալով ձախ զորասյունի տեղամա-
սում, միջանի անգամ հակադրոհի անցնելով, միաժամա-
նակ մեծ ուժեր ե խմբավորում (հատկապէս ձիավորներ—
թվով 400 հոգի) Աղբաշի շրջանում: Խավարն իջնելուն
պէս հակառակորդը վճռական հարձակման ե անցնում
մեր աջ թևում ե իր ձիավորներով անցնելով մեր աջ
թևը՝ միաժամանակ գրոհում ե Աղբաշը հյուսիս-արևմուտ-
քից: Մեր զորամասերը չդիմանալով հակառակորդի գերա-
զանց ուժերի ճնշմանը, անկարգ նահանջում են Իպակլու,
Թողնելով Աղբաշը*):

Փետրվարի 26-ի ժամը 20-ին աջ թևում գրությու-
նը վերականգնելու համար բանակային ոժանդակից առաջ
ե քաշվում 178-րդ գունդը (գնդի 2 վաշտերն ուղարկվել
էին ավելի վաղ):

Մարտական գործու-
ղությունները փե-
քրվարի 27-ին:

178-րդ գունդը 2-րդ հրաձիգ գնդից
մնացած զորամասերի հետ միասին
փետրվարի 27-ի ժամը 6-ին անցնում
ե հարձակման ե ժամը 7 անց 30 րո-
պե գրավում Աղբաշը, հակառակորդին շարտելով լետ՝ դե-
պի 5271 բարձունքը, վորն ընկնում ե Աղբաշից հյուսիս-
արևելք: Աղբաշը գրավելուց հետո բանակի հրամանատա-
րը հանում ե 178-րդ գունդը աջ թևից ե կենտրոնացնում
Աղհամզալուում:

Ձախ տեղամասի ճակատում փետրվարի 27-ին ամ-
բողջ օրն ուժեղ մարտ ե տեղի ունենում վճռական
դիմադրութիւն ցույց տվող հակառակորդի գերազանց
ուժերի դեմ: Մի շարք լեռանդագին գրոհներից հետո 3-րդ
հայկական գնդի ե կոմմունիստական ջոկատի զորամա-

*) Այդ նահանջի ժամանակ սղանվում ե 2-րդ հայկական հրաձիգ գնդի
հրամանատար ընկ. Ֆիլիկիչը:

սերը զրահագնացքների ե 3 հրանոթների աջակցութեամբ
հակառակորդին շարտում են Թագա-գյուղից ե Ուլու-
խանլուից ե գրավում այդ կետերը: Ժամը 6-ին 3-րդ հայ-
կական գնդի 2-րդ գումարտակը գրավում ե 2639 բար-
ձունքը ե սկսում հյուսիս-արևելքից շրջանցել Նորագավթիթը:
2639 բարձունքը Թողածհակառակորդը չեա ե քաշվում Նո-
րագավթից ե ամբանում Նորագավթի հյուսիսային ծայրում
գտնվող այգիներում:

Փետրվարի 28-ի ժամը 5-ին մեր
Մարտական գործու-
ղությունները փեք-
վարի 28-ին գորամասերը հարձակման են անցնում
ամբողջ ճակատի վրա Յերևանը գրա-
վելու նպատակով: Չնայած հակառա-
կորդի ուժեղ դիմադրութեան, 3-րդ հրաձիգին գունդը
դեն շարտելով նրան Շնգավթից, ամբացավ Յերևան կալա-
րանից մեկ վերստ դեպի հյուսիս-արևելքում գտնվող բար-
ձունքներում ե գերեզմանոցից հարավ գտնվող բար-
ձրութիւններում ե գրավեց Չաքբախի այգիները: Այդ
պահին ձախ թևը մոտենում ե Աղաշաղչալ գյուղին:
Փետրվարի 27-ի լույս 28-ի գիշերը հակառակորդը կենտ-
րոնացել եր բերդից դեպի հարավ ե Յենգիջա—Հաջի-
եյլաղի շրջանում, — ունենալով Յենգիջայի շրջանում մինչե
500 ձիավոր հրետանու հետ միասին: Փետրվարի 28-ի
ժամը 9 ին հակառակորդը հարձակման ե անցնում ամբողջ
ճակատի վրա, բայց նրան չի հաջողվում մեր զորամասե-
րը հանել իրենց գրաված դիրքերից: Մեր զորամասերն
իրենց վերջին ոժանդակները մարտ հանելով հաղիմալ են
դիմանում հակառակորդի ճնշմանը: Հատկապէս մեծ
լեռանդով ե գործում հակառակորդը մեր ձախ թևում: Յե-
րեք անգամ նետվում ե ձեռամարտի ե ձգտում վ.-Նեշլո-
լուի շրջանում գործող ձիավորներով անցնել մեր թիկուն-
քը՝ Ուլուխանլու-Աղհամզալուի կողմից:

Այ թևում, 2-րդ հրաձիգ գունդը չդիմանալով հա-
կառակորդի ճնշմանը՝ նահանջում ե Իպակլու, մաքրելով

Աղբաշը, բայց շնորհիվ գնդի հրամանատարութիւնն ընդունած գնդի ազգայնոց ընկ. Տեր-Մովսիսյանի յետանդուն գործողութիւնն, գունդը նորից անցնում է գրոհի և ժամը 18-ին գրավում Աղբաշը, հակառակորդին յետ շարտելով 2571 բարձունքը: Փետրվարի 28-ի ժամը 12-ից կապ չունենալով 2-րդ գնդի հետ և վախենալով կտրվել Աղբաշ-Իմանշալուի կողմից, ձախ մարտական տեղամասի պետը բրիգադի հրամանատարից հրաման ստանալով, ժամը 11-ին զրահագնացրի պաշտպանութիւն տակ նահանջում է Իմանշալու—Բուղումլու: Նահանջը կատարելով լիակատար կարգով, զորամասերն ամրանում են Աղբաշ-Իմանշալու-Բուղումլու գծի վրա, ունենալով 2-րդ հրաձիգ գունդը 4-րդ լեռնային մարտկոցի մի դասակի հետ միասին—Աղբաշում, կոմմունիստական ջոկատը—Խնակլուում, 3-րդ հրաձիգ գունդը և 178-րդ ուսսական գունդը պահակային պահպանութիւն հանելով Աղհամզալուում, տեղավորված են Իմանշալու—Բուղումլու շրջանում, իսկ զրահագնացքները Ղամարլուի և Իմանշալուի միջև:

Փետրվարի 28-ի առավոտից չի յեղել վոչ մի ղեկավարութիւն բրիգադի և բանակի շտաբների կողմից: Մարտական տեղամասերի պետերը ամբողջ ուրը կապ չեն ունեցել վոչ միմյանց հետ, վոչ էլ բարձր կանգնած շտաբների հետ, և նրանք ստիպված էին գործել իրարից անկախ, վճիռներ ընդունել ինքնուրույն:

Մարտական գործողութիւնները մարտի 1-ին Գրա հետ միաժամանակ Դարա-լագյազի ճակատում հակառակորդը ժարտի 1-ին փորձում է գրավել Յուսարի-Տանձիքը, բայց յետ և շարժում փոստական (թուրք) բնակչութիւն և Դարալագյազի խմբապետ Յապոնի կողմից գրավելու ժամանակ այստեղից փախած կոմմունիստներից կազմված ջոկատից, փորը հաշվվում էր 19 հոգի:

Բանակի շտաբում չենթադրում են, թե հնարավոր

է, փոր հակառակորդը Դարալագյազի կողմից հարձակվի Բաշնորաշների վրա, նպատակ ունենալով կտրել մեզ պարեն հասցնելու և հնարավոր նահանջի միակ ճանապարհը (Շահ-թախտի-Նախիջևան, վորանդ գտնվում է XI բանակի 180 ռդ գունդը), շրջապատել մեզ և վոչնչացնել:

Հաշվի առնելով Դարալագյազի կողմից սպառնացող հակառակորդի վտանգը, հրամանատարութիւնը, կուսակցութիւն կենտկոմի և կառավարութիւն հետ վճռում է դիմել ընկ. Աբաս-ղուլի-բեկին (հայտնի լէ վորպես ժողովրդական հերոս, Բեռք-Վեդիի տակ զաշնակների գորքերի գեմ մղած մարտերում հատկապես 1919 թվին), խորհրդերով իր հրամանատարութեամբ մի ջոկատ կազմակերպել կոմկուսին և խորհրդային իշխանութիւնը համակրող նախիջևանի շրջանի թուրք բնակչութիւնից և ապահովել բանակը Դարալագյազի կողմից: Ընկ. Աբաս-ղուլի-բեկն ուրախութեամբ ընդունում է հրամանատարութեան դիմումը: Ջոկատի կազմումը ընթանում է շատ հաջող և մարտի մեկին ջոկատը՝ «կարմիր տաբուր» (գումարտակ) 400 հոգու կազմով, ընկ. Աբաս-ղուլի-բեկի հրամանատարութեամբ գրավում է Դյուշի-սարը—Տանդվերի-Տանձիկ-Յուսարի—3080 բարձունքը—Որդիչ սարը և զրանով ապահովում է բանակը հյուսիսից և հարավ-արեւմուտքից շրջապատելուց:

Հակառակորդը մեծ ուժեր կենտրոնացնելով Աղբաշի շրջանում, մարտի 1 ժամը 19-ին 2-րդ գնդի տեղամասում անցավ հարձակման: 2-րդ հրաձիգ գունդը չզիմանալով հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշմանը՝ յետ քաշվեց Իպակլու—Վ. Ղոչաւար: Պարզելով հակառակորդի ուժերը և նրա մտադրութիւնը—անցնել ակտիվ գործողութիւններ՝ նպատակ ունենալով Ղամարլուի ջոկատի հետ հաշիվը շուտ վերջացնել ու մարքելով թիկունքը հակական կարմիր զորամասերից և ուժերը տեղափոխել Յուսարի ճակատը, փորտեղ առաջանում էին XI բա-

նակի զորամասերը, բանակի հրամանատարը մարտի մեկի հրամանով վճռում է անցնել պաշտպանություն, վորի համար հրամայում է 1-ին հրաձգային բրիգադի հրամանատարին յետ քաշվել և մարտի 2-ի 5 ժամ 30 րոպեից վոչ ուշ գրավել վաղուց հայտնի բնագիծ—2-րդ հրաձգային գնդով գրավել հարաբեկյառ—3506 բարձունքը (գյավուր-դալասի սարը) Բեռլ-Վեդի 2-րդ հրաձգային գնդով—Յեն-գիշաֆուշիկ-Վեդի—Խորվիրապ կոմսունիստական ջոկատին գտնվել բրիգադային ոժանդակում (Տատիան գյուղում), բրիգադի շտաբին, զրահագնացքներին և հրետանուն—Շիրազյուղում. բանակի շտաբին—Ավշար գյուղի մոտ՝ գնացքում. 178-րդ գնդին—Ավշար գյուղում՝ բանակային ոժանդակում խնդիր ունենալով պահպանել թիկունքը և բանակի ձախ թևը, Արաքս գետի ձախ ափի և Արաքս կայարանի և Սադարակ գյուղի կողմի տեղությունը: Բանակի զորամասերը մարտի 7-ի ժամը 2-ին վերոհիշյալ հրամանի համաձայն դիրք ելին ընդունել: Բնագիծը պաշտպանության համար գրավելուց և բանակի զորամասերը կարգի բերելուց հետո Հայաստանի Մորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության տերրիտորիայում գործող զորքերին տրված 1921 թվի մարտի 2-ի № 15 հրամանով ամբողջ հրամանատարական, կոմիսսարական և կարմիր-բանակային կազմին շնորհակալություն է հայտնվում:

Այսպիսով փետրվարի 25-ից մինչև մարտի 1-ը տեղի ունեցած զոր-
 ծողություններում կարմիր հրամա-
 նատարության կողմից մենք տեսնում
 ենք հին սխալների կրկնությունը:

Գլխավոր հարվածը իր ձախ թևով Յու-
 վա—Աղհաձգալու—Յերևանի վրա հասցնելու մասին բանակի հրամանատարի կայացրած վճիռը չէր համապատասխա-
 նում պարագային: Պարագան պահանջում էր գերազանց ուժերով իր աջ թևով վճռական հարձակման անցնել Բաշ-

գյառնիի վրա, կաշկանդելով հակառակորդին ձախ թևում, հակահեղափոխության բուն Բաշգյառնին վոչնչացնելու նպատակով ապահովել իր աջ թևը հակառակորդի թևանցումից և շրջապատումից: Տեղանքը տվյալ դեպքում ուժեղ ազդեցություն է գործել բանակի հրամանատարի վճռի վրա (հարթ տեղանք, ծածկված այգիներով, լավ ճանապարհներ, վորոնք հնարավոր էին դարձնում զորքի բոլոր տեսակների շարժումը: Բնակչության խտությունը հնարավորություն էր տալիս զորքերը տեղավորել բնակարաններում և պարեն հայթալթել):

Բանակի հրամանատարը հաշվի չի առել, թե առանց հակառակորդի Բաշգյառնիի խմբակը վոչնչացնելու, անգամ Յերևանի գրավումը չի հասցնի նպատակին, վորովհետև բանակի աջ թևում տեղի ունեցած յուրաքանչյուր անհաջողություն պետք է ստիպեր ամբողջ բանակին յետ նահանջել, ինչպես տեղի չե ունենում իրականում:

Փետրվարի 26-ին 2-րդ հրաձիգ գնդի նահանջն ստիպում է բանակի հրամանատարին ձախ թևում կատենել Յուվալի տակ ջախջախված և անկարգ փախուստի դիմած հակառակորդի հետապնդումը և հնարավորություն տալիս հակառակորդին առաջ քաշել իր թարմ ոժանդակները և լուսաբացին հարձակման անցնել:

Այլ թևում կրած անհաջողության հետևանքով ձախ թևում ստիպողական պաշտպանության անցնելով՝ բանակի հրամանատարը աջ թևին (2-րդ գնդին) ոգնելու համար ոժանդակից առաջ է քաշում նախ 178-րդ գնդի 2 վաշտեր, իսկ հետո և ամբողջ գունդը: Աղբաշը կրկին գրավելուց, կորցրածը չեա բերելուց և նախկին դրությունը վերականգնելուց հետո—178-րդ գունդը նորից տրվում է ձախ տեղամասին: Թվում է, թե փետրվարի 26-ին աջ թևում կրած անհաջողությունները և ոժանդակային գնդի

*) Տես հավելված № 7, հրաման ՀՍՍՀ տերրիտորիայի վրա գործող զորամասերին, 1 մարտի 1921 թ., № 15:

առաջընթացումը պիտի աշակցեյին բանակի հրամանատարին շտկել իր սխալը, հրաժարվել գլխավոր հարվածն իր ձախ թևով Յերևանին հասցնելուց և շարունակելով պաշտպանվել ձախ թևում 2-րդ գնդի միատեղ հարվածով՝ 178-րդ գնդով փոխնչացնել հակառակորդի Բաշլյաունի խմբակը, ապահովել բանակի թևն ու թիկունքը շրջապատումից, շարունակել հարձակումը Նորք—Քանաքեռ ուղղությամբ, դրանով ստիպելով հակառակորդին մաքրել Յերևանը և նահանջել նրա համար վոչ ձեռնառու ուղղությամբ։ Սակայն բանակի հրամանատարը կացության կողմից նախորոք առաջադրված հարմար առիթից չողտվեց և ստիպված եր, փետրվարի 28-ին և մարտի 1-ին կրած յերկրորդ անհաջողությունից հետո, չես բաշվել հին դիրքերը։ Բանակի հրամանատարը խուսափելով մարտն անմիջականորեն դեկավարելուց, բոլոր զորքերը յենթարկեց ձախ զորասյունի պետ ընկ. Միրիմանովին։ Վերջինս չկամենալով իր վրա վերցնել պատասխանատվությունը, փաստորեն չեր դեկավարում, այլ կենդանի կապ եր հանդիսանում բանակի հրամանատարի, նրա շտաբի և մարտական տեղամասերի պետերի միջև։ Փոխանակ նրան, վորպեսզի կապի տեսանկյան միջոցները տրվեն մարտական տեղամասերին՝ կապ պահպանելու համար մարտական տեղամասերի և շտաբի միջև, տասնյակ վերստ հեռախոսալարերը և հեռախոսային տասնյակ ապարատները ծախսվեցին բանակի շտաբի և տվյալ դեպքում ավելորդ կայանի՝ բրիգադի շտաբի միջև կապը վերականգնելու վրա։ Ասում ենք ավելորդ կայան, վորովհետև բանակի շտաբը գտնվում եր գնդերի շտաբից 5—7 վերստի վրա (բանակը գրավում եր 12 վեր, խորություն և 22 վերստ ճակատ ունեցող տեղամաս)։ Առանձին անհրաժեշտություն չկար, վորպեսզի բանակի հրամանատարը զորքերը կառավարեր բրիգադի հրամանատարի միջոցով, գտնվելով ֆրոնտից ընդամենը 6—7 վերստի վրա, իհարկե, ավելի նպատակահարմար կլիներ ուղ-

մական գործողությունների անմիջական դեկավարություն իր ձեռքը վերցնել։

Հակառակորդի կողմից նույնպես մարտը չի դեկավարվել։ Իմանալու գյուղում բռնված գնդապետ Թարխանյանի հեռախոսագրերը ցույց ելին տալիս, թե Ղամարլուի ճակատի հրամանատարություն կողմից (խմբապետ Սմբատ) վոչ մի դեկավարություն չի յեղել։ Գնդապետ Թարխանյանին, վերջապես, հաջողվում ե ստանալ կարմիրներին Յերևանում շրջապատելու և փոխնչացնելու հարմար և վաղուց ցանկալի հնարավորությունը։ Սակայն Թարխանյանը բավականանում ե Աղբաշը գրավելով և այդպիսով փաստորեն հրաժարվում ե կարմիրներին շրջապատելու մտքից։ Այնինչ նա կարող եր իր աջ թևում պաշտպանվել և (կարմիրների ձախ թևի դիմադրելու հնարավորություն չլինելու դեպքում) նույնիսկ Յերևանը թողնել և նահանջել Քանաքեռ, իր ամբողջ ուժերն ուղարկել ձախ թևը և ոգտվելով այնտեղ ունեցած իր հաջողությունից՝ յեռանդուն կերպով հետապնդել Աղբաշի անկարգ նահանջող 2-րդ հայկական գնդին, կտրել յերկաթուղագծի կամուրջը՝ Գյառնիչայի վրա, դուրս գալ (Ղամարլու) կարմիրների թիկունքը։

IX. ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԳԻՉՈՒԿ-ՎԵԴԻ—ԽՈՐՎԻՐԱՂ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

ԿԱՐՄԻՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԺԱՄԸ 8-Ի ՄՈՏԵՐԸ

Հայկական կարմիր զորամասերը գրավում եյին ընկ. Աբասկուլի-բեկի «կարմիր տաբուրը» — Յալի գյուղ — Տանդվերի սար — Յուղար — Դանգիկ — 3080 բարձունքը. 2-րդ հրաձիգ հայկական գունդը — Կարաբեկլյան — 3506 բարձունք — Գյավուր — դալասի սար — Բեռք — Վեդի. 3-րդ հայկական գունդը — Յենգիջա — Քիչուկ — Վեդի — Խորվիրապ։ Կոմմունիստական ջոկատը գտնվում եր բրիգադային ո-

ժանդակում՝ Տայտան գյուղում, բրիգադի շտաբը, զրահագնացքները և հրետանին՝ Շիրազի գյուղում, 178-րդ ուսական հրաձիգ գունդը, Բլագովիգովի ձիավոր ջոկատը—բանակային ոժանդակում Ավշար գյուղում. բանակի շտաբը կառավարութան և կուսակցութան կենտրոնական կոմիտեի հետ միասին՝ լեռնաթուղազծի վրա՝ Ավշարի մոտ վազոններում:

Հակառակորդը գրավում էր.— Դարալագյազի ջոկատը (խմբ. Յապոն)— Սաչիկ—Ղարադաղ սար—Արփա—Ռենդ—Զիվա. Ղաժարլուի ջոկատը—Կարաբեկլյառ (վերին)—6224 բարձունք—Ալլա-բագներ սար—3997 բարձունք—Բողբուրուն սար—Թագա-Դարդալու, —Մուսունլու, —Յուվա—Դարդալու:

ժամը 8 անց 30 րոպե հակառակորդը հարձակման ե անցնում Քիչուկ-Վեդի—Սորվիրապի վրա և 2-ժամյա մարտից հետո տիրում վերոհիշյալ կետերին, այդ կետերը գրավող 3-րդ հայկական գնդի 2 գումարտակներին շարտելով Ալի-Մահմեդ—Ղալազ, Շիրազից դուրս չեկած գնդի ոժանդակում գտնվող 3-րդ հայկական գնդի 1 գումարտակը և Յուվալի կոմմունիստական ջոկատն անցնում են հարձակման Կարալյառի պոստից Դարդալուի վրա, հակառակորդի թիկունքը՝ դեն շարտելով նրան Քիչուկ-Վեդի—Սորվիրապից Դարդալուից հարավ-արևմուտք գտնվող ճահիճը: Միաժամանակ հակառակորդը Մուսունլուի կողմից հարձակման ե անցնում Բողբուրուն սարի հարավ-արևմտյան և հարալին լանջերի վրա, նպատակ ունենալով կարմիրներին Բեուք-Վեդիից և Յենգի-Ջալից դուրս շարտել Դավալու և դուրս գալ կարմիրների թիկունքը: Շնորհիվ 2-րդ և 3-րդ հայկական հրաձիգ գնդերի և ընկ. Յանուշեկու կոմմունիստական ջոկատի լեռանդուն գործողութունների, հարձակումը յետ ե մղվում, իսկ հակառակորդը փախուստի չե դիմում: Մեր

գործառնաքերը շարունակում են հետապնդումը և ժամը 17-ի մոտերը գրավում Բողբուրուն սարի հարավային և հարավ-արևմտյան լանջերը:

Մարտի 8-ին հակառակորդն ամբողջ ճակատում թողնում ե մոտ 100 հոգի սպանված և շատ վիրավորներ, 2 գնդացի, 15 գերի, 40 հրացան, 7 ձի և 70 գնդացրային լցրած ժապավեն: Միայն 3-րդ գնդի տեղամասում Դարդալուի ճահիճներում հակառակորդը թողել էր 80 սպանված, շատերն ել փորձել ելին անցնել Արաքս գետը, սակայն խեղդվել ելին:

Մարտի 8-ի մարտում մեր կողմից սպանվել են 4 հոգի, վիրավորվել 10-ը, գերի ընկել 2-ը:

Մարտի 8-ի մարտում ե վիրավորվում և բրիգադի կոմիսսար ընկ. Լիպարիտ Մխչյանը:

X. ԿԱՐՄԻՐՆԵՐԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՎՐԱ

Մարտի 9-ից մինչև 13-ը լեռնու կողմից ել հետախուզություն ե կատարվում, և միայն հրաձգություն ե տեղի ունենում հետախուզիչների միջև:

Դեռևս մարտի 8-ին բանակի կապի պետին հաջողվում ե Արարատ կայարանում ընկած ավտոմոբիլային ուղի-կայանը սարքի բերել և Դիլիջանի վրայով կապ հաստատել Բագվի և Թիֆլիսի հետ: Ռադիոյի միջոցով ստացված տեղեկությունները հաղորդում ելին, թե մարտի 9-ին Ղարաբաղի սահմանից և Դիլիջանից դուրս չեկած XI բանակի Յերեանի խմբակը հյուսիսից հարձակվում ե Յերեանի վրա, նպատակ ունենալով մարտի 13-ին գրավել Յերեանը: Ղաժարլուի ճակատում միաժամանակ հարձակում սկսելու նպատակով Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատարը հրամայում ե գործառնաքերին մարտի 11-ին հարձակման անցնել այն հաշվով, վորպեսզի մարտի 13-ին

Յերեանի խմբակի հետ միասին զբաղեն Յերեան բազմը:

Ռազմային տեղեկություններ ստանալով, վոր Յերեանի խմբակն ուժեղ ցրտերի և խոր ձյան պատճառով ստիպված է ժամանակավորապես մնալ Ներքին-Ախտայի շրջանում, այլև հաշվի առնելով պարենի և հրանյութերի պակասությունը, հրամանատարությունն անհրաժեշտ է համարում փոխել մարտի 11-ի հարձակումը և նշանակել 14-ին:

Մարտի 12-ին սահմանելով, վոր XI կորմիր բանակի Յերեանի խմբակը մարտի 11-ին Ներքին Ախտայի շրջանից հարձակման է անցել Յերեանի վրա, իսկ մարտի 12-ին Յերեանի խմբակի աջ թևն անցել է սպիտակ քերձը և հարձակվում է Բաշաբարանի վրա, հայկական բանակի հրամանատարը, գտնելով, վոր Յերեանի խմբակը մարտի 13-ին իր աջ թևով կհասնի Աշտարակին, իսկ ձախով Քանաքեռին, հրամայում է զորքերին մարտի 14-ին վճռական հարձակման անցնել Յերեանի վրա և զբաղվել թեթևացնել Յերեանի խմբակի զործողությունները:

Այդ նպատակով հրամայվում է.—

Աջ զորասյունին—2-րդ հայկական գնդին 4-րդ լեռնալին մարտկոցի 2 հրանոթներով մեկ վաշտ թողնել Բեռք-Վեդիի շրջանում Ն. կարաբեկյան, Դաթնազ, Դոթուզ, Ալա-բազներ սարի կողմից ապահովվելու համար, մնացած զորամասերի հետ մարտի 13-ին ժամը 21-ին դուրս գալ Բեռք-Վեդիից և ճանապարհով գնալ Աղղամյար—Դվին—Քյուրդգենդ—Դվին—Աղբաշի վրա, վորտեղ և հաստատված լինելով և Բաշաբարանի կողմը հետախուզություն վարել:

Ձախ զորասյունին (1-ին հայկական բրիգադի հրամանատար և պետ ընկ. Միրիմանով) 178-րդ ռուսական գնդի, 3-րդ հայկական գնդի մի գումարտակի, կոմսոնիստական ջոկատի, ընկ. Բլազովիչի և ձախ ջոկատի, 1-ին և 2-րդ թեթև մարտկոցների և 2-րդ հորիցային մարտկոց-

ների կազմով (ընդամենը 4 գում., 8 հրանոթ) զործել հետևյալ կերպ.

ա) Հեծյալ վաշտին և կոմսոնիստական ջոկատին տեղավորման շրջանից դուրս գալ մարտի 14-ին այն հաշվով, վորպեսզի շեշտակի հարվածով ժամը 5 անց 30 րոպեին զբաղվի Մուսունյուս գյուղը, հակառակորդին շարժել դեպի հարավ, հնարավորություն չտալով նրան անցնել սարերը: Մուսունյուս գրավելուց հետո շարունակել հարձակումը Դոթուզի վրա՝ Իպակուն գրավելու նպատակով:

բ) Զորասյունի մնացած զորամասերին մարտի 14-ի ժամը 4-ին հարձակման անցնել ընդհանուր ուղղությամբ դեպի Յուվա—Ղամարլու—Իմանչալու, վորի գրավումից հետո ամրանալ, լիակատար կարգի բերել իրեն, հետագա հարձակումը շարունակելու նպատակով:

Ընդհանուր (բանակայինին) ոժանդակին (պետն էր 3-րդ հայկական գնդի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանը)—ընդամենը 3-րդ գնդի 2 գումարտակ,—Ավշար գյուղից դուրս գալ ժամը 4-ին և խճուղով հետևել ձախ զորասյունին և Ղարահավաղու կայարանից 2 վերստի վրա տեղավորվել զիջերանցի համար:

Զրահագնացքների զորասյունը (պետն էր բանակի հրետանու պետ ընկ. Սեմյոնովը) ընդամենը 2 զրահագնացք: Դուրս գալ Շիրազլուից մարտի 14-ի ժամը 4-ին և լեռնակաթուղի ճանապարհը կարգի բերելու հետ շարժվել Ուլուխանլու—Յերեան, իր կրակով ամենազործոն աշակցություն ցույց տալ հետևակի շարժմանը: Մատնանշած կետերին հասնելուց զորամասերը պահակային պահպանություն են հանում հակառակորդի կողմը և դեպի առաջ ու թեքը հետախուզներ ուղարկում:

Աջ մարտական տեղամասում 2-րդ հայկական հրաձիգ գնդի զորամասերը ժամը 10-ի մոտերը գրավում են Աղղամյար գյուղը և համառ մարտերից հետո մարտի 20-ի

ժամը 20-ի մոտերը հասնում Վ.-Աղբաշ և Վ.-Աղբաշից արևմուտք ընկնող այգիները:

Չախ մարտական տեղամասում կոմսոնիստական ջոկատը ժամը 6-ին գրավում է Մուսունյուն (կես ժամ հապաղումով (հրամանով պահանջվում էր գրավել ժամը 5 և կեսին) և, հետապնդելով նահանջող հակառակորդին, ժամը 9-ի մոտերը հասնում է Իպակլու գյուղին, հակառակորդին զեպի հյուսիս շարտելով (հրամանով պահանջվում էր շարտել զեպի հարավ):

178-րդ ուսական գունդը, 3-րդ հաշկական գնդի գումարտակով, 8 հրանոթներով և ընկ. Բլագովիդովի ձիավոր ջոկատով ժամը 8-ի մոտերը գրոհում է Յուվան և հակառակորդին շարտելով Իմանշալու, գրավում է Ղամարլուն և շարունակելով հետապնդել նահանջող հակառակորդին՝ ժամը 20-ի մոտերը հասնում է Ղարահամգալու գյուղը:

Զրահագնացքները ապահովելով 178-րդ ուսական գնդի աջ թևը, ժամը 9-ի մոտերը հասնում են Յուվա գյուղին, վորտեղ կանգ են առնում ճանապարհը կարգի բերելու համար (ճանապարհը Յուվայի և Ղամարլուի միջև 2 վերստ տարածություն վրա քանդված էր):

Մարտի 14-ի մարտում կարմիրները վերցնում են 120 գերի, գրավում 2 հրանոթ, 9 ձի, 490 արկ, 25 հազար հրացանի և գնդացրի փամփուշտներ և «Վիկկերս» սիստեմի գնդացրի 125 լցրած ժապավեն: Մարտի 14 ի ժամը 20-ի մոտերը զորամասերը գրավում ելին Ն.-Աղբաշ—475 բարձունք—Ղարաղաղլու—Բուզումլու գիծը:

Չնայած մարտի 13-14-ին Յերևանի խմբակի հրամանատարին բանիցս արած դիմումներին, չի հաջողվում պարզել դրությունը Յերևանի խմբակի ճակատում, այլև վորոշել նրա ձեռք բերած կետերը: Յերևանի խմբակի զորամասերի հետ համաձայնեցրած գործելու նպատակով բանակի հրամանատարը հրամայում է հաշկական Կարմիր

բանակի զորամասերին դադարեցնել հարձակումը և ամրանալ ձեռք բերած կետերում մինչև Յերևանի խմբակի հետ կապը վեր սկանգնելը:

Դրա հետ միաժամանակ հրամայվում է զրահագնացքների պետին անմիջապես դիմել Ղամարլուից մինչև Ուլուխանլու գիծը կարգի բերելու գործին, վորից հետո զրահագնացքներն առաջ քաշել բանակի ձախ թևն ապահովելու նպատակով: Մարտի 14-ի լույս 15-ի գիշերվա ընթացքում և 15-ի ցերեկը հակառակորդն ոգավելով նրան տրամադրված ժամանակից, ճակատում մեծ ուժեր է կենտրոնացնում, հանելով Յերևանում ունեցած իր ոժանդակները:

Մարտի 15-ի ժամը 15-ին հակառակորդը մեր աջ թևում վճռական հարձակման է անցնում Աղբաշ—Իպակլու, Ղարահամգալուն գրավելու և ձախ զորասյունի թիկունքն անցնելու և նահանջի ճանապարհը կտրելու նպատակով, բայց մեր զորամասերի լեռանդուն հակահարձակմամբ լետ է շարտվում:

Ժամը 13-ին 3-րդ հրաձիգ գնդի վաշտը մարտկոցների կրակի պաշտպանութան տակ անցնում է հարձակման և արևմուտքից գրոհելով Ղարաթլու գյուղը՝ գրավում է այն:

Ժամը 20-ին հակառակորդը մոտ մի գումարտակով (ապրանքատար ավտոմոբիլի վրա հարմարեցրած) զնդացրալին կրակի պաշտպանութամբ հանկարծակի հարձակման է անցնում: Ավտոմոբիլը գործելով խճուղու վրա, անցնում է 3-րդ գնդի պահապան զորամասերի թիկունքը և այնտեղ խուճապ առաջացնելով, ստիպվում է 2-րդ գումարտակին լետ քաշվել Իմանշալու: Շնորհիվ Իմանշալուից առաջ քաշած ոժանդակի լեռանդուն գործողութան, դրությունը վերականգնվում է:

Մարտի 16-ի ժամը 7 ին հակառակորդը մոտ մի վաշտ հեռակալի և 150 ձիավորի ուժով հարձակման է անցնում

Աղբաշի վրա, բայց 2-րդ գնդի հակազորոնով յետ ե շարտվում Գյառնիչայ գետի մոտերը: Ժամը 15-ին հակառակորդը մինչ մի գոլմարտակով հետևակի և 100 ձիավորի ուժով կրկին հարձակվում ե Վ.-Աղբաշի վրա, բայց մեր հրետանու յեռանդուն գործողությամբ շարտվում ե գետի հյուսիս-արևմուտք:

Այլ թևում հաջողություն չունենալով՝ հակառակորդը մեծ ուժերով հարձակման ե անցնում 3-րդ հրաձգային գնդի ճակատում, բայց 3-րդ գնդի հակահարձակումով յետ ե շարտվում, ըստ վորում այստեղ հակառակորդից զրավում են 2 հրանոթ, 300 արկ, զանազան սիստեմների 70,000 փամփուշտ և «Վիկկերս» ու «Մակսիմ» սիստեմի զնդաքիլներ 700 լցրած ժապավեն:

Մարտի 17-ին ժ. 6-ին հակառակորդը գրոհելով Վ.-Աղբաշը՝ 2 րդ գնդին յետ ե շարտում Ն.-Աղբաշ: Միաժամանակ հակառակորդը հարձակման ե անցնում Ուլուխանլուի և Աղհամզալուի կողմից, բայց 3 րդ հրաձիգ գնդի հակահարձակումով յետ ե շարտվում: Ժամը 17-ին 2-րդ հրաձիգ գունդը՝ ուժեղացրած Բլազովիգովի ձիավոր ջոկատով՝ յետ ե շարտում հակառակորդին Վ.-Աղբաշ և գրավում այն:

Ժամը 14-ին հակառակորդը Յերևանից ուժեղ ոժանդակներ ստանալով՝ ամբողջ ճակատի վրա անցնում ե վճռական հարձակման և կարճատև մարտից հետո կոմսունիստական ջոկատին յետ ե շարտում Իպակիլու: Ոժանդակում գտնվող 3-րդ գնդի գոլմարտակը հարձակվում ե Ղաթաղուի վրա և նրանից դեպի ավելի արևելք, Իպակիլուից հյուսիս-արևմուտքում գտնվող հակառակորդի թիկունքն անցնելու նպատակով: Ժամը 15-ն անց 50 րոպե գոլմարտակը գրավում ե Ղաթաղուն և հակառակորդին յետ շարտում Աղհամզալուից 5 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող 475 բարձունքը: Միաժամանակ 3-րդ գնդի 3 րդ գոլմարտակը հարձակվելով Խարաթլուի վրա, հակառակորդին շարտում ե Ուլուխանլու:

Իպակիլուի շրջանում գտնվող հակառակորդը շրջապատվելուց վախենալով՝ սկսում ե անկարգ նահանջել 475 բարձունքը: Հակառակորդի հետապնդումը, չնայած նրա անկարգ նահանջին, կասեցվում ե մարտանյութերի պակասության պատճառով*):

Մարտի 17-ի ժամը 20-ին Ուլուխանլուից մեր կողմն ե անցնում 4-րդ հաշկական գնդի գոլմարտակն իր ամբողջական սպառազինումով:

Նկատի ունենալով հակառակորդի հարձակողական մտադրությունը, նրա սպառազինված լինելն ու ուժերի գերազանցությունը՝ բանակի հրամանատարը հրամայում ե դադարեցնել հարձակումը և ամրապնդվել զրաված դիրքերում՝ մինչև կպարզի դրությունը հյուսիսային ճակատում: XI բանակի Յերևանի խմբակի գործողությունների մասին տեղեկություններ չկային:

Մարտի 18-ին մարտեր չկային, բացառյալ 3-րդ գնդի ձախ թևում տեղի ունեցած հրաձգությունը: Հակառակորդը նախադգալով Յերևանի խմբակի մոտակա հարձակումը, վճռում ե իր բոլոր ջանքերն ուղղել Ղաթաղուի ճակատը, նպատակ ունենալով ապահովել նահանջի ճանապարհը Յերևանից դեպի Դարալագյազ, վորի համար գեներ կրելու ընդունակ ամբողջ բնակչության զորահավաք ե հայտարարում (մինչև 60 տարեկանը), այլև ուժերի մի մասը Յելենովկայի ճակատից տեղափոխում ե Ղաթաղուի ճակատը:

Մարտի 18-ի ժամը 21-ին դաշնակցական բանակի

*) Հատկապես ուստական 3-դմանի հրացանների փամփուշտների սուր կարիք եր զգացվում:

Մարտի 17-ին 3-րդ գնդի հրամանատարի ներկայացրած 20,000 փամփուշտի պահանջին բաց ե թողնվում 1200 փամփուշտ—4-ական փամփուշտ հրացաններին (գնդում կար 300 ուստական հրացան, մնացածները «Լեբել» և «Ռոսսե» սիստեմի էլին:

հրամանատար գնդապետ Թարխանյանը Ղամարլուի ճակատի զորքերին հետևյալ հրամանն է տալիս. —

«Համարյա մի ամիս տևող անընդհատ մարտից հետո կարմիրները քանակով նվազել են: Պարեն և հրանյութեր չկան:

Պարենի բացակայություն հողի վրա ուժեղ անբավականություն է նկատվում զինվորների մեջ: Ռուսները չեն ցանկանում մեռնել Հայաստանի դաշտերում և հրաժարվում են մեր դեմ պատերազմել: Յեղենովկայի ճակատի զրույթունը պահանջում է անմիջապես լիկվիդացիայի յենթարկել կարմիրներին Ղամարլուի ճակատում: Անհրաժեշտ է կապ հաստատել Յապոնի խմբակի հետ (հակառակորդի Դարալագյազի խմբակի հրամանատար. — Ա.Բ.) և մաքրել մեր թիկունքը հայկական Կարմիր բանակից, վորպեսզի հնարավորություն ունենանք բոլոր ուժերը տեղափոխել Յեղենովկայի ճակատը:

Հրամայում եմ. — Մարտի 17-ին անցնել հարձակման և 2 որվա ընթացքում կարմիրներին լիկվիդացիայի յենթարկել Ղամարլուի ճակատում»:

Մարտի 19-ի ժամը 6-ին հակառակորդն ամբողջ ճակատում հարձակման է անցնում:

Ժամը 7-ին հակառակորդը գրավելով 5271 բարձունքի հարավային լանջերը և կիսակայարանը՝ ձրգտում է անցնել 2-րդ հրաձիգ գնդի թիկունքը, վորպեսզի գրավելով Դվին—Քյուրդքենդ—Ախուրդ—Բզովանդը՝ դուրս գա Ղամարլու, կտրելով կարմիրներին Շիրազլուից: 2-րդ հրաձիգ գունդը հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ թողնելով Աղբաշն՝ սկսում է անկարգ նահանջել Արտաշար—Իսպախլու, ձախից բաց թողնելով կոմմունիստական ջոկատի թևը: Կոմմունիստական ջոկատի հրամանատար ընկ. Յանուշևսկին վախենալով, վոր

հակառակորդն իր թիկունքը կանցնի աջից, հրամայում է ջոկատին յետ քաշվել Դոխկուդ: 3-րդ հրաձիգ գնդի Իմանշալուից առաջ քաշած 2 վաշտերին, գումարտակի հրամանատար ընկ. Տերեգանովի հրամանատարությունից յետոսկի հարձակումից հետո, հարձակում, վոր վերջանում է ձեռնամարտով, — հաջողվում է նորից գրավել Իսպախլու — Աղբաշը:

Ժամը 12-ին հակառակորդը նոր ոժանդակ ուժեր ստանալով՝ անցնում է հարձակման և 2-րդ հրաձիգ գնդին ու կոմմունիստական ջոկատին իրենց գրաված զիրքերից դուրս շարտելով դեպի Գյառնիչաչ գետի վրա գտնվող յերկաթուղագծի կամուրջը՝ ձգտում է գրավել այն: 3-րդ գնդի տեղամասում հակառակորդը գերազանց ուժերով միբանի անդամ գրոհում է Խարաթլուն, սակաչն անհետեվանք: Ժամը 13-ին հակառակորդին հաջողվում է յետ շարտել 3-րդ գնդի ձախ թևը, սակաչն գնդի ստացած ոժանդակները վերականգնում են զրույթունը: 3-րդ գնդի ձախ թևում գործող «Մուսալեյան» զրահագնացքն ընդհուպ մոտենում է հակառակորդին և այն մոմենտին, յերբ գնդի մասերն անցնում են գրոհի, նա սկսում է 200 քաչ տարածություն վրա գնդացրային ուժեղ կրակով գնդակոծել հակառակորդին: Հակառակորդը չդիմանալով 3-րդ գնդի հակագրոհին, վորն ոժանդակվում էր զրահագնացքի և 178-րդ գնդի գումարտակի կողմից, փախուստի յեմատնովում, թողնելով մինչև 130 հոգի սպանված և վիրավոր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, վոր խորը ձյան և ցրտերի պատճառով XI բանակի զորամասերը կանգ առնելով Ախտայի շրջանում՝ հետաձգել էին առաջխաղացումը դեպի Յերևան, այլ և այն, վոր հայկական կարմիր զորամասերը չունեին բավարար քանակությունից պարեն և հրանյութեր, հայկական Կարմիր բանակի հրամանատարությունը վճռում է համաձայնեցված գործողություններ կատարելու նպատակով դադարեցնել հարձակումը մի առ-

ժամանակ, մինչև կվերականգնվի կապը XI բանակի զորամասերի հետ: Այդ առթիվ կարգադրվում է զորքերին չետ քաշվել և նորից գրավել (արդեն քաջ ծանոթ գիրքերը) Ներքին — Կարաբեկլյան — Բեռք-Վեդի — Յինգիշ — Խորվիրապ գիծը:

Մարտի 19-ի մարտում 2-րդ հայկական գունդը հակառակորդին թողնում է 2 հրանոթ:

* * *

Յերևանի վրա յերկրորդ անգամ հարձակում կատարելուց և դեպի հին դիրքերը չետ նահանջելուց հետո բանակի հրամանատարը վճռում է անցնել պաշտպանության: Հաշվի առնելով նախորդ մարտերի փորձը, զորքերի ղեկավարման և լեռնային պատերազմի պայմաններում կապի դժվարությունը, գնդերին հրահանգ է տրվում պաշտպանություն կազմակերպման մասին, պաշտպանություն և հարձակման ժամանակվա կապի կազմակերպելու մասին, վաշտի քանակական կազմի փոփոխություն մասին, հասցնելով այն 100 սվինի, վորովհետև մարտում վաշտերի հրամանատարների համար անհնար էր ղեկավարել վաշտերի գործողությունները լեռնային պատերազմի պայմաններում: Վորպես կապի միակ միջոց հանձնարարվում էր — պաշտպանության ժամանակ՝ տեխնիկական և լրատարների կապ, հարձակման ժամանակ՝ ձիավորների և լրատարների: Մահմանված է, վորպես կանոն, հարձակման ժամանակ կապի համար տալ գումարտականների պետերին 3-ական ձիավոր, վաշտերին — 2-ական, տեխնիկական կապ ունենալ միայն մինչև գնդերի շտաբները:

Կրակի միակ հզոր միջոց լեռնային պատերազմի պայմաններում համարվում էր հաստոցավոր գնդացիների կրակը:

Մասնանշվում էր, թե պաշտպանությունը պետք է կազմակերպված լինի բացառապես գնդացրային կրակով:

Սակայն, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր հրետանին ի վիճակի չի լեռնային տեղանքի պայմաններում գործոն աջակցություն ցույց տալ իր հետևակին (վորովհետև տեղանքներում նա յետ է մնում հետևակից և հաճախ ստիպված է լինում դադարեցնել հրաձգությունը, վորպեսզի չկրակի իր հետևակի վրա, շնորհիվ հետևակի արագ առաջընթացի և կարճ հեռակայություն), անհրաժեշտ է համարվում հարձակման ժամանակ բոլոր հաշիվները կառուցել գնդացրային կրակի վրա: Առանձնապես հանձնարարվում էին «Կուտ» և «Վիկկերս» սխտեմի գնդացիները, շնորհիվ նրանց թեթևություն (ձեռքի գրնդացիները սպառազինման մեջ չկային): Հրետանու վրա խնդիր էր դրվում կրակել նեղ լեռնային քերձերով և պալքարել հակառակորդի հրետանու դեմ: Հրետանին հակառակորդի վրա ուժեղ բարոյական ներգործություն է կատարում: Լեռնային պատերազմի պայմաններում հազիվ թե հնարավոր լինի կարծել, թե հրետանու կրակով կարելի չէ ջախջախել հակառակորդի կենդանի ուժերը: Գերադասությունը պետք է տրվի զրասանների վրա բարձած լեռնային հրանոթներին, վորը հնարավորություն է տալիս ժամանակին ոգնություն հասնել հետևակին: Վորպես միջոց հետախուզության, թեքի ապահովման, հետապնդման և հակառակորդի թիկունքում ու թեվերում գործելու համար՝ մեծ նշանակություն է ձեռք բերել զորական հեծելազորը¹⁾:

Մարտի 22-ի ժամը 10-ի հակառակորդը հարձակման է անցնում Քիչուկ-Վեդի — Խորվիրապ ճակատում և գուրս վանելով 3-րդ հայկական գնդի գումարտակը՝ զրավում է Խորվիրապը: Շիրազլուից առաջ քաշած 3-րդ

¹⁾ Գնդերի հրամանատարների նախաձեռնությամբ լուրաքանչյուր գունդ ուներ մինչև 70 թրի հասնող ձիավոր հետախուզություն, ձիերը խլվել էին հակառակորդից:

հրաձիգ գնդի ուժանդակ գումարտակը հարձակվում է Դար-
դալուի վրա և Չ-ժամյա մարտից հետո դուրս գալիս հա-
կառակորդի թիկունքը: Հակառակորդը շրջապատված զգա-
լով իրեն՝ անկարգ նահանջում է Դարդալու՝ թողնելով 2
գնդացի, 94 հրացան, 10.000 փամփուռ, գնդացի
106 լցրած ժապավեն և մոտ 150 հոգի սպանված ու վի-
րավոր:

Միաժամանակ հակառակորդը հարձակման է անցնում
ն. Չանախչի—Եյլպինի տեղամասում, նպատակ ունենալով
կապ հաստատել խմբապետ Յապոնի ջոկատի հետ և
միացյալ ուժերով հարձակվելով Բաշնորաշենի վրա՝ կտրել
կարմիրների հաղորդակցության կապը Նախիջևանի հետ:

«Կարմիր տաբուրի» հակահարձակումով հակառա-
կորդը լետ է շարավում Զենջիուլու-Եյլպին:

Դաշնակցական բանակի հրամանատար գնդապետ
Թարխանյանը հաշվի առնելով կարմիրների հյուսիսային
խմբակի կողմից սպառնացող վտանգը, վճռում է մարտի
25-ի լուսաբացին վճռական հարձակման անցնել Բեուք-
վեդի—Զենջիուլու—Արփա ճակատի վրա, կարմիրներին այդ
ճակատում լիկվիդացիայի յենթարկելու, Յապոնի հետ կապ
հաստատելու և Դարալագյազ նահանջելու համար թիկունքն
ապահովելու նպատակով: Հյուսիսային ճակատում ուսա-
կան գործամասերի արագ առաջխաղացումն ստիպում է գնդա-
պետ Թարխանյանին հրաժարվել այդ հարձակումից: Մեն-
շերիկյան Վրաստանն ամբողջապես խորհրդայնացնելուց
հետո XI Կարմիր բանակի հրամանատարը վճռում է
վճռական հարձակման անցնել հյուսիսային ճակատում և
աջակցել հայկական Կարմիր բանակի գործողութուններին:

Մարտի 25-ին հյուսիսային խմբակը 54-րդ, 60-րդ
հետևակային բրիգադների, 18-րդ և 20-րդ հեծյալ գնդերի
և Դիրիշանի, Ղարաբրիսայի և Նոր-Բալազետի գավառի
կոմսոմոլականներից կազմված կոմսոմոլական ջոկատի կազ-
մով ուղերատիվ գծով յենթարկված 20-րդ զինվորի հրա-

մանատար ընկ. Վելիկանովին՝ անցնում է հարձակման
ամբողջ ճակատի վրա: Գնդապետ Թարխանյանը, հաշվի
առնելով դաշնակցական բանակի անձարակութունը զի-
մադրելու հյուսիսային խմբակին, հաշվի առնելով թիկուն-
քից սպառնացող հայկական Կարմիր բանակի վտանգը՝
հյուսիսային ճակատում «մարտի 31-ի մարտում կրած
պարտությունից հետո նահանջում է Դարալագյազ: Հա-
կառակորդի նահանջող զորքերը և բնակչութունը մինչև
10,000 հետևակի և 1000 ձիավորի ուժով, ապրիլի մեկին
անցնում է հարձակման Բեուք-Վեդիի վրա, նպատակ ու-
նենալով ապահովել դաշնակների նահանջը դեպի Դարա-
լագյազ: Մարտը շարունակվում է ժամը 4-ից մինչև ժա-
մը 16-ը, սակայն դաշնակներին չի հաջողվում զբաղել
Բեուք-Վեդին: Ժամը 15-ին 3-րդ հայկական գնդի մի վաշ-
տը հարձակման է անցնում և հակառակորդի համար ան-
նկատելի կերպով, ոգտվելով տեղանքից (ոգտադործվում
է տեղանքին լավ ծանոթ ուղեցույցներից մեկը)՝ դուրս
է գալիս հակառակորդի թիկունքը և իր կրակով ստիպում
հակառակորդին նահանջել Բազգյառնի՝ թողնելով մոտ 20
յերկանիվ սալ՝ բարձած փամփուռներով և յերթային 5
խոհանոց:

3-րդ գնդի հրամանատարը ժամը 16-ին ղեկուցում
է բրիգադի հրամանատարին (հեռախոսագիր № 104,
1/IV), թե հակառակորդը հյուսիսային ճակատում պար-
տություն կրելով նահանջում է, և այսորվա նրա հարձա-
կումը բղխել է դաշնակների դեպի Դարալագյազ նահան-
ջող զորքերի յենթադասությունն ապահովելու ան-
հրաժեշտութունից, և խնդրում է թույլ տալ անմիջապես
անցնել հարձակման և կտրելով դաշնակների Դարալա-
գյազ նահանջելու ճանապարհը, զցել նրանց հարձակվող
հյուսիսային խմբակի հարվածի տակ և վրջնացնել:

3-րդ գնդի հրամանատարի ղեկուցման հետ միա-
ժամանակ բանակի շտաբում XI բանակի շտաբից ու-

դիողիր և ստացվում, թե հյուսիսային խմբակի զորամասերը գրավել են Ալիքուշակ, Նովրուզը, Նովոնիկոլայևկան և առաջանում են դեպի Աշտարակ, Յերևան, Բանակի հրամանատարն ապրիլի 1-ի յերեկոյան մոտ հրաման և արձակում հարձակման անցնելու մասին, սակայն, հաշվի առնելով հակառակորդի վճռական հարձակումը ապրիլի 1-ի առավոտվանից սկսած, հրանյութերի և պարենի պակասը, 4 ժամ հետո փոխում և հարձակման մասին տված հրամանը և զբաղվում հնարավորությունն տալիս հակառակորդին լիակատար կարգով նահանջել Դարալագյազ, իր հետ վերցնելով մեծ քանակությամբ հրանյութեր:

Բանակի հրամանատարն ապրիլի 1-ին դաշնակիների կողմից Բեռք-Վեդիի վրա կատարած հարձակումը զնահատել և այնպես, վոր իբր Յապոնի ուղարկած ոժանդակ ուժերը վրա լեն հասել և հակառակորդը ձգտում և անմիջապես լիկվիդացիայի յենթարկել հայկական կարմիր բանակը և մաքրել դաշնակիների թիկունքը:

Ապրիլի 2-ին ռազմիկի միջոցով լուր և ստացվում հյուսիսային խմբակի կողմից Յերևանը գրավելու մասին:

Ապրիլի 2-ի գիշերվա ժամը 12-ին բանակի հրամանատարը հրաման և տալիս՝ ապրիլի 3-ի լուսաբացին հարձակման անցնել յերկու զորասյուներով:

Այ գորասյունին 3-րդ հայկական գնդի կազմով, մի գումարտակը թողնելով Բեռք-Վեդիում, Դախնազ—կարաբեկյառի կողմից ապահովելու համար, մնացած զորամասերով մաքրել հակառակորդից Բոլբուրունի գոյները և Աղզամյարի ճանապարհով շարժվել Աղբաշ գյուղի վրա, վորտեղ և հաստատ տիրանալ և սպասել ցուցումների հետևողալի շարժման մասին:

Չախ գորասյունին (բանակի մնացած զորամասերը) հարձակվել Յերևանի խճուղով, ընկ. Յանուշևսկու շուկան, առանց մի վաշտի, ունենալով ոժանդակում (մի վաշտը թողնվել էր Ալիմահմեդ գյուղում՝ Արաքս գետի

ափը պահպանելու համար): Չորասյուների զորամասերն առանց հակառակորդի կողմից դիմադրության հանդիպելու (հակառակորդը գիշերը չեա էր քաշվել)՝ ապրիլի 3-ի յերեկոյան դեմ հասնում են Նորագավիթ գյուղը, վորտեղ և տեղավորվում են գիշերանցի համար, իսկ ապրիլի 4-ի առավոտյան խճուղով ուղղվելով դեպի Յերևան՝ ժամը 11-ի մոտերը հասնում են Յերևանին, վորտեղ հանդիսավոր ընդունվում են 20-րդ դիվիզիայի զորամասերի և Յերևանի բնակչության կողմից:

Յերևան մտնելուց հետո հայկական կարմիր բանակը վերակազմվում և, դառնում առանձին հետևակային բրիգադ, վորը յենթարկվում և 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար ընկ. Վելիկանովին: Բրիգադի զորամասերին տրվում և 2-որդա արձակուրդ:

Այդպիսով, բանակի հրամանատարի անվճռականությունը և վատ կողմորոշումը, վորպես մարտի ղեկավարությունից խուսափելու հետևանք, բանակի հրամանատարին հասցրին պարագայի սխալ գնահատություն: Ունենալով 3-րդ գնդի հրամանատարի ղեկուցումը դաշնակիների ստիպողական հարձակման մասին, վորը (հարձակումը) նպատակ ուներ ապահովել Յերևանի պարզումը և ի հաստատումն զրան XI բանակի շտաբի ռազմիկները հյուսիսային խմբակի կողմից Նովոնիկոլայևկայի գրավման մասին՝ բանակի հրամանատարը վերացնում և ժամանակին տրված հրամանը հարձակման մասին և զբաղվում դաշնակիներին լիակատար կարգով Դարալագյազ նահանջելու համար անհրաժեշտ ժամանակ տրամադրում: Դաշնակիների զորքերը նահանջում են անվտանգ, իրենց հետ վերցնելով մեծ քանակությամբ հրանյութեր, վորոնց կարիքն աչնբան մեծ էր հայկական կարմիր բանակի զորամասերի համար:

XI. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԹԻՎՈՒՆՔԻ ԿԱԶՄՈՒ- ԹՅՈՒՆԸ ՂԱՍԱՐԼՈՒ ՆԱՀԱՆՁԵԼՈՒՅՑ ՀԵՏՈ

(Փետրվարի 18-ից մինչև ապրիլի 4-ը)

Կապի միջոցներով բանակն ապահովված եր*):

Պաշտպանողական գործողությունների ղեկավարում գըն-
դերն ունեյին տեխնիկական կապ մինչև դասակները նե-
րառչալ: Կապն աշտեղ աշխատում եր ընդհատումներով:
Հարձակման ժամանակ տեխնիկական կապը վատ եր աշ-
խատում: Բանակն ապահովված չեր պարենով: Նահանջի
ժամանակ հաջողվում ե մեզ հետ վերցնել 8 վագոն ցո-
րեն: Միսը հայթայթվում եր տեղում, գնման ճանապար-
հով: 44 որ շարունակ որական պետք եր կերակրել
6,700 մարդ: Բանակի հրամանատարի հրամանով սահ-
մանվում ե պարենի բաշխման նորմա: Շարային գործառ-
ման կամիր բանակայիններին և հրամկազմին որական
տրվում եր $1\frac{1}{2}$ գրվ. հաց և $\frac{1}{2}$ գրվ. միս: Բանակի շտա-
բին և թիկունքային ալլ հաստատություններին մեկ գրվ.
հաց և $\frac{1}{2}$ գրվ. միս: Հրամկազմի և կարմիր-բանակային-
ների ընտանիքներին $\frac{1}{2}$ գրվ. հաց, Հիվանդներին և վի-
րավորներին $1\frac{1}{2}$ գրվ. հացից և $\frac{1}{2}$ գրվանքա մսից բացի
տրվում եր նաև թեյ՝ անդլիական խտացրած կաթով,
(շաքարի փոխարեն). ալլ մթերքներ բանակը չեր ստա-
նում: Մարտի 15-ից իջեցվում ե շարային գործառման
համար մինչև $\frac{1}{2}$ գրվանքա: Մարտի 25-ին Թիֆլիսից
ստավոնակով փոսկի չե ուղարկվում:

Մարտի 25-ից հետո բանակը մատակարարվում ե
Նախիջևանում և Պարսկաստանում կատարած գնումներին
միջոցով: Հրանյութերով բանակն ապահովված չեր: Նա-

*) Յուրաքանչյուր գնում կար կոմանդային կապ, 4 փո-
խարկիչ՝ 9-ական համարով յուրաքանչյուրը, 28 ֆանիկական
հեռախոս, հեռախոսալար և ձիավոր լրատարներ: Կապով ալելի
պակաս չափով եր ապահովված կոմանդանտական ջոկատը:

հանջելիս հաջողվել եր մեզ հետ վերցնել 3 վագոն հրա-
նյութեր, փորոնք բարձվել ելին Ղարաքիլիսա ուղարկելու
համար: Փամփուշտների, ուսական 3-գծանի հրացաննե-
րի սուր կարիք եր զգացվում նահանջի առաջին իսկ ո-
րից: Փամփուշտներ «Խոսսե» և «Լեբել» հրացանների
և «Վիկկերս» գնդացրի համար մինչև մարտի 12-ը կային
բավականաչափ:

Մարտի 12-ից պակասություն եր զգացվում, վոր
մասամբ լրացվում եր հակառակորդից վերցրած ավարից:
Դեղորայք ունեյին բավականաչափ բանակային հիվան-
դանոցում, վորտեղ և ուղարկվում ելին հիվանդներն ու
վիրավորները: Հետագայում հիվանդներին ու վիրավոր-
ներին ուղարկում ելին Նախիջևան: Գնդերը ղեղորայքով
ապահովված չեյին: Բանակի պարենի և հրանյութերի հայ-
թայթման չիճակի մասին պարզ պատկերացում տալու
համար մեջ ենք բերում Հայաստանի ռազմժողովոյի 1921
թվի մարտի 14-ին ընկ. Որժոնիկիձեյին ուղղված ռազմո-
գիւրը. —

«Այսոր առափոստան անցնում ենք վերջին և
վճռական հարձակման Յերևանը գրավելու համար:
Պարենի և հրանյութերի բացակայությունը մագանից
այդ ե պահանջում:

Անհրաժեշտ ե ոգնություն հյուսիսային խմբակի
կողմից, աչժմ իսկ, ալլապես մենք պարտություն
կկրենք»:

XII. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՐԻԳԱԴԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԴԱՐԱՆԱԳՅԱԶԻ ՎՐԱ

Ապրիլի 12-ին հայկական բրիգադը, ուժեղացրած
հայկական հեծյալ գնդի վաշտով և ընկ. Աբաս-Ղուլի-բեկի
«կարմիր տաբորով»՝ հրաման ե ստանում ապրիլի 14-ի
լուսաբացին հարձակվել Դարալագյազի վրա և լիկվիդացի-
այի լենթարկել դաշնակցական բանակի մնացորդները:

Բրիգադի հրամանատարը հրաման ստանալով՝ վճռում է հարձակվել յերկու զորասյուներով՝ գլխավոր հարվածը հասցնելով իր աջ թևով:

Այ գորասյունն իր կազմում ունենալով 3 ըզ հայկական գունդը, «կարմիր տաբուրը», 1-ին հեծյալ գնդի մի վաշտը, 2-րդ հորեցային մարտկոցը, իսկ հետագայում ուժեղացվում է 180-րդ գնդով (պետն էր 3-րդ գնդի հրամանատար ընկ. Բաղդասարյանը), խնդիր ունենալով ապրիլի 14-ին լույսը բացվելուն պես Նորաշեն-Քեշիշքենդ խճուղով հարձակվել Արփայի վրա, աջից Սաշիկ գյուղի կողմից ծածկվելով մի վաշտով, ապրիլի 15-ին գրավել Քեշիշքենդը և վուչնչացնել հակառակորդի կենդանի ուժերի մնաց-րդները:

Չախ գորասյունն իր կազմում ունենալով 2-րդ հայկական գունդը, խնդիր ունենալով հարձակվելու Ձենջիուլ — Չիվա — Թընդ — Այնաձորի վրա և աջակցել աջ զորասյունին գրավել Քեշիշքենդը: Այ գորասյունի զորամասերը ժամը 16-ի մոտերը գրավում են Արփան և ապրիլի 15-ի լուսաբացին, հարձակման անցնելով, գրավում են Այնաձորը: Չախ թևն ապահովված չլինելու, այլև 2-րդ գունդը 10 ժամ ուշանալու հետևանքով, աջ զորասյունի հարձակումը հետաձգվում է մինչև ժամը 15-ը: Ժամը 14-ն անց 30 րոպե 2-րդ հայկական գունդն իր առաջավոր զորասյուներով մտնում է Այնաձոր: Ժամը 16-ին բրիգադը հարձակվում է Քեշիշքենդի վրա և համառ մարտերից հետո, մարտեր, վոր 3-րդ հայկական գնդի 2-րդ գումարտանի տեղամասում վեր են ածվում ձեռնամարտի, գրավում է Ղոյթուլը: Քեշիշքենդին տիրելու համար մղած մարտը շարունակվում է մինչև ժամը 24-ը: Ժամը 24-ից հակառակորդն օգտվելով հորդ անձրևից և գիշերային խավարից՝ լետ է քաշվում Փոր — Փաշալու — Գնդեվաղ — Հաջի-բյակ գիծը, վորտեղ և աժըանում է: Ապրիլի 15-ից մինչև հունիսի 15-ը ռազմական գործողություններ տեղի չեն ունե-

նում: Միայն հրաձգություն էր տարվում հետախույզների միջև:

Յերևանի և Դարալագյազի շրջաններում լիկվիդացիայի լենթարկելով ապստամբական շարժումները, 1921 թվի ապրիլին հրամանատարության և Հայաստանի խորհրդային իշխանության ուղղորդությունն ուղղված էր Ձանգեղուր, վորտեղ Յերևանից դուրս քառ «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» ղեկավարությունում «կենտրոնացել էին խորհրդային իշխանությունից դժգոհ տարրերը:

Ձանգեղուրում կազմվում է այսպես կոչված «Լեռնային Հայաստանի» կառավարություն: «Լեռնային Հայաստանի» կառավարության և նրա գործերի գլուխ է կանգնում խմբապետ Նժդեհը (բոլգարական բանակի նախկին սպա):

Չնայած նրան, վոր արդեն ապրիլի վերջին ռուսական և հայկական կարմիր զորամասերը կենտրոնանում են Ձանգեղուրի սահմաններում, հարձակման մասին տրված հրամանը հետաձգվում է: Մեր գլխավոր նպատակն էր ռազմական գործողությունների չլիմել, գործողություններ, վորի հետևանքով պիտի տուժեր Ձանգեղուրի խաղաղ բնակչությունը, այլ ընդհանուր լեզու գտնել և Ձանգեղուրի հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

Մայիսի 20-ին խորհրդային Հայաստանի կառավարության և «Լեռնային Հայաստանի» կառավարության միջև սկսվում են խաղաղ բանակցություններ: Նախնական խորհրդակցությունների ժամանակ թվում էր, թե յերկու կողմերն էլ ընդհանուր լեզու չեն գտել Ձանգեղուրի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար: Կողմերի ներկայացուցիչների վերջնական խորհրդակցությունը պետք է կայանար հունիսի 18-ին Հերհերում: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը հաշվի առնելով Ձանգեղուրի ինդրի խաղաղ ճանապարհով լուծելու ընթացքը, գյուղական տնտեսության մեջ բանվորական

ձեռքերի բացակայութիւնը և բերքի հավաքման անհրա-
ժեշտութիւնը, վորոշում ե մեծահասակների մասնակի
զորացրում կատարել: Այդպիսով տուն ե արձակվում
բրիգադի կարմիր բանակային կազմի 50 տոկ, վորը և
զգալիորեն ազդում ե կարմիր զորամասերի մարտունակու-
թյան վրա:

XIII. ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԳԻ ՎՐԱ

Դաշնակների բա- Պարզելով Դարալագյազի ճակատի
ճակի հրամանատար թուլացումը և XI Կարմիր բանակի
Նժդեհի վճռը մասերի կենտրոնացումը Ձանգեղուրի
սահմաններում և հաշվի առնելով, վոր Ձանգեղուրի հարցի
անբարենպաստ լուծում ստանալու դեպքում հունիսի
20-ին կարմիրներն անմիջապէս կանցնեն հարձակման,
Նժդեհը վճռում ե Ղարաբաղ—Ձանգեղուր ճակատում
պաշտպանվելով, հարձակման անցնել Դարալագյազի ճա-
կատում և կործանել հայկական բրիգադը, վորից հետո
նա կարող կլինի Հայաստանի խորհրդային կառավարու-
թյանը թելադրել «Լեռնային Հայաստանին» ձեռնու-
պայմանները (Դարալագյազի խնդիրը):

Դարալագյազի ճակատում հրամանատարութիւնը
հանձնվում ե գնդապետ Թարխանյանին և Յապոնին:
Նրանք վճռում են 3 զորասլուններով հարձակվել, բրիգադը
աքցանի մեջ առնել, Արփա գյուղի մոտ կտրել Արփա-
չայ գետի վրայի կամուրջը և վաճառել բրիգադը:

Հունիսի 15-ին հակառակորդը հարձակման ե անց-
նում ամբողջ ճակատի վրա: 2-րդ հայկական գնդի հրա-
մանատարը (2-րդ հայկական բրիգադի նախկին հրամա-
նատարը) գտնվելով նախորդ մարտերի ուժեղ տպավորու-
թյան տակ և գնդի թուլացման հետևանքով հաջողութիւն
ձեռք բերելու հույս չունենալով, հունիսի 15-ի լուսաբա-
ցին թողնելով գունդն առանց զեկավարութիւն, ինքը

ձիավոր հետախույզների զորախմբի հետ միասին նահան-
ջում ե Քեշիշքենդ: Գունդը չդիմանալով հակառակորդի
ուժեղ ճնշմանը՝ սկսում ե անկարգ նահանջել: Ճակատ
յեկած զինկումին հաջողվում ե կարգի բերել գունդը, սա-
կայն հարձակումը կասեցնել չի հաջողվում: Գունդն սկը-
սում ե կարգով նահանջել Գնդեվազ—Խաչիկ և յետ բաշ-
վել Նախիջևանի կողմը՝ թողնելով բաց 3-րդ հայկական
գնդի թևը: 3-րդ հայկական գունդը յերկու թևերից ել
շրջանցված լինելով, ստիպված յետ ե բաշվում Ալագյոզ-
չայի արևմտյան ափը և ամրանում Այնաձորից արևելք
գտնվող բարձունքում, իր աջ թևում ունենալով 1-ին
հայկական գունդը (Արփաչայ գետի և Ղոյթուլի տեղա-
մասում):

Հունիսի 17-ին հակառակորդն առաջապահ զորամաս
թողնելով 1-ին և 3-րդ գնդերի դիմաց՝ իր հեծելազորով
շրջանցում ե բրիգադի յերկու թևերը: Հունիսի 15-ից
2-րդ հայկական գնդի հետ կապ չկար: Հակառակորդը
Այար գյուղի մոտ իր տրամադրութիւն տակ ունեւ Արփա-
չայ գետի վրա ընկնող կամուրջը, այլև տեղական գյու-
ղացիներից կազմված հեծելազոր, վորը չափազանց հեշ-
տութիւնը անցնում եր Արփաչայ գետը: Գետն անանցանելի
յեր կարմիրների համար: Կարմիրները փորձում են
անցնել Արփաչայ գետը, սակայն կորցնում են 9 հոգի,
վորոնք խեղդվում են, և անցնել չեն կարողանում: Ժամը
16-ին հակառակորդը Այարի և Այնաձորի կողմից մտնում
ե բրիգադի թիկունքը: Գնդերը, վախենալով շրջապատվելուց
և Արփա գյուղի մոտ ունենալով միակ գետանցքը Արփա-
չայն անցնելու համար՝ սկսում են նահանջել դեպի Արփա:

3-րդ հայկական գնդի 1-ին գումարտակը նահանջում
ե Վ. Ղարանլուխ, իսկ մյուս գումարտակները 50 գերի և
մի մարտկոց հակառակորդին թողնելով 1-ին հայկական
գնդի կռվել չկամենալու շնորհիվ (գունդը կազմված եր
դասալիքներից)՝ նահանջում են Բաշնորաշեն: 1-ին հայկա-

կան գունդը լիովին հանձնվում է հակառակորդին: Դաշնակները գերելով 1-ին գունդը՝ սկսում են հանել հրամկազմի և բանակախիսների շորերը և գնդակահարել կոմսիսիստներին (գնդի հրամանատարը, կոմիսսարը և միջառի կուսակցականներ գնդակահարվում են տեղնուտեղը), միևնույն ժամանակ մոռացության տալիս Արփա գյուղի մոտ գտնվող կամուրջի գրավման անհրաժեշտությունը, վորով կարող էին բրիգադը կտրել թիկունքից և ջախջախել վերջնականապես: Սակայն այդ հանգամանքն աչքաթող ետ արվում հակառակորդի կողմից, վորով և հնարավորություն է տրվում 3-րդ գնդի յերկու գումարտակներին ազատվել շրջապատումից: Մարտկոցի կարմիր-բանակախիսները հրանոթները վերելու հնարավորություն չունենալով՝ թողնում են մարտկոցը և նահանջում Բաշնուրաշեն, իրենց հետ վերցնելով մարտկոցի բոլոր ձիերը: Բրիգադի ձախ թևում գործող «կարմիր տաբուրը» Ռենդի կողմից շրջապատվում է տեղակալ Նավասարդյանի ձիավոր ջուկատով, նահանջում է Յուխարի-Դանդիկ, թողնելով շատ սպանվածներ ու վիրավորներ:

Այգալիսով, Նեփենը գտնելով, վոր խորհրդային կառավարությունը չի կարող բավարարել «Լեռնային Հայաստանի» կառավարության պահանջը և ստիպված պիտի լինի Ձանգեգուրի հարցը լուծել գենքի ուժով, վճռում է հարվածել Դարալագյազում, շարքից հանել հայկական գորամասերը, վորից հետո իր ամբողջ ուժերը փոխադրելով Ղարաբաղ — Ձանգեգուր ճակատը՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը կթելադրի իր պահանջները:

Սմբապետները չեն իրազործում Արփա գյուղի մոտ գտնված կամուրջը կտրելու մասին տրված հրամանը, տարվում են գերիներով և կոմսիսիստների գնդակահարություն, վորով և բացառվում է բրիգադի վերջնական ջախջախման հնարավորությունը:

2-րդ գնդի հրամանատարի փախուստը ճակատից՝

փախուստ, վոր գունդը ճակատում թողնում է առանց ղեկավարության 1-ին հայկական գունդը դասալիքներով հալալելու հանգամանքները, բրիգադի կրած անհաջողություն հիմնական պատճառներն էին հանդիսանում:

Ղեկավարություն չի յեղել: Բրիգադի հրամանատարը մարտը ղեկավարում եր շտաբից, վորը ռազմի դաշտից 80 վերստի վրա չեղ գտնվում:

XIV. ԿԱՐՄԻՐՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՎՐԱ ՅԵՎ ԴԱՇՆԱԿՆԵՐԻ ԼԻԿՎԻԴԱՑԻԱՆ

Դարալագյազի վրա կատարած հակառակորդի հարձակումը հաղթարդում է խորհրդային կառավարությունը արագացնել Ձանգեգուրի վրա հարձակվելու հարցը:

Հունիսի 20-ի, առանձին կովկասյան բանակի հրամանատարը հրաման է արձակում ընդհանուր հարձակման անցնել 4 կողմից: Գլխավոր հարվածը հասցնում է Գորիս — Ձանգեգուր — Ղարաբաղի՝ ընկ. Տոդորսկու խմբակը, վորի կազմի մեջ մտնում էին 82-րդ հրաձգային բրիգադը, 124-րդ առանձին բրիգադը և 108-րդ հեծգունդը — ընդամենը 5175 մարտիկ, 400 թուր, 12 հրանոթ, 97 գնդացի և 7 սավանակ:

Յերևանի խմբակի հրամայվում է աջակցել Ղարաբաղ — Ձանգեգուրի խմբակին նրա վրա դրած խնդրի իրագործման մեջ, կտրել Մեղրուց Պարսկաստան տանող ճանապարհը: Յերևանի խմբակը հարձակման համար բաժանվում է յերեք հարվածային ջոկատների¹⁾:

1) ա) Աջ մարտական տեղամասը (177 և 178-րդ հրաձգ գնդերի և 3-րդ հայկական լեռնային մարտկոցի կազմով, ընդամենը 1207 սվին, 2 հրանոթ, 44 գնդացի) պետք է հարձակվեր Մեղրու վրա և կտրեր Մեղրուց Պարսկաստան տանող ճանապարհը բ) Միջին մարտական տեղամասը (180-րդ հրաձգ գնդի, 4-րդ հայկական հրաձգ գնդի, 1-ին հայկական հեծգնդի, 9-րդ հայկական լեռնային մարտկոցի և հայկական հորեցային մարտկոցի կազմով, ընդամենը 1526 սվին, 6 հրանոթ, 79 գնդացի, 623 թուր), հարձակվելու յեր Անգեղառաի վրա գ) Ձախ մարտական տեղամասը (2-րդ և 3-րդ հայկական գնդերի, «կարմիր տաբուրի» կազմով, ընդամենը 128 սվին, 27 գնդացի և 2 զրահագնացի) հարձակվելու յեր Քեշիշենդ — Բաղարշապի վրա:

Բացի այդ, Նոր-Բայազետի կողմից պետք է հարձակվելին 3-րդ հայկական գնդի մի գումարտակը՝ 140 սվինի, 3 գնդացրի կազմով, և 20-րդ հեծգունդը (223 թուր) Սելիմի կիրճի և Քեշիշքենդի ուղղությամբ (այդ ժամանակ Սելիմի կիրճը գրավված էր հակառակորդի կողմից), վորտեղ և պետք է միանային բրիգադին: Ընդամենը կարմիրների կողմից հարձակվում էին 9035 սվին, 1236 թուր, 20 հրանոթ, 247 գնդացիր, 2 զրահագնացք և 7 սավանակ:

Հակառակորդի ուժերը.— Չանգեզուր—Ղարաբաղի խմբակի ճակատում հակառակորդի կողմից դուրս է հանվում 2000 սվին, 800 թուր, 3 հրանոթ, 65 գնդացիր: Այլ մարտական տեղամասի Յերևանի խմբակի դեմ գործում էին ընդամենը 2300 սվին, 1250 թուր և 16 գնդացիր:

Միջին մարտական տեղամասի դեմ Սիսիանի գումարտակը և խմբապետ Սամվելի ջոկատը, ընդամենը 800 սվին, 160 թուր և 3 գնդացիր:

Զախ մարտական տեղամասի դեմ գործում էին գնդապետ Սարգսյանի ջոկատը, խմբապետ Խնկոյի ջոկատը, տեղակալ Նավասարդյանի ձիավոր ջոկատը, Յերևանի, Գյոբջաչի, Դարալագյազի և Ղրխբուլախի գումարտակները, ընդամենը 1700 սվին, 12 գնդացիր, 2 հրանոթ և 250 թուր: Ընդամենը Չանգեզուր—Ղարաբաղի և Յերևանի խմբակների դեմ հակառակորդն ուներ 6800 սվին, 2460 թուր, 6 հրանոթ և 96 գնդացիր:

Յերևանի խմբակի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունների ընդհանուր հրամանատարությունը հանձնվել էր գնդապետ Թաթևանյանին:

Համարյա մոտ 2 և կես ամիս տևող դադարի ժամանակաշրջանում կարմիրների կողմից տարվում է ուժեղ քաղաքական աշխատանք: Հրատարակվում են միջանի կոչեր՝ ուղղված Չանգեզուրի բնակչությանը: 1-ին հեծյալը կորպուսի շտաբի կողմից մանրամասն հրահանգ է տրվում

հրամանատարական և քաղաքական կազմին կարմիր-բանակայինների քաղաքական մշակման համար, վորտեղ մանրամասն վեր է լուծվում դաշնակների և մուսավաթիստների քաղաքականությունը: Այդ հրահանգներից մեկը՝ «Չանգեզուրի գործողությունների գաղափարական բովանդակությունը և մեր տակտիկան» վերնագրով հրատարակվում է 1-ին հեծկորպուսի քաղբաժնի (տես հավելված № 15) կողմից:

Չանգեզուր—Ղարաբաղի ջոկատի ընդհանուր հարձակումը նշանակվում է հուլիսի 2-ին: Հակառակորդի ուշադրությունը Չանգեզուր—Ղարաբաղի և Յերևանի խմբակների ճակատից հեռացնելու նպատակով, 1-ին հայկական բրիգադին հրամայվում է հունիսի 22-ի լուսաբացին հարձակվել Քեշիշքենդի վրա Ղուրդուղուլյան—Յենգիջա—Ղոյթուլ—Սալլի գիծը դուրս գալունպատակով, իսկ 20-րդ հեծգնդին 3-րդ հայկական գնդի մի գումարտակի հետ միասին՝ գրավել Սելիմի կիրճը և միանալ հայկական բրիգադին:

Հունիսի 22-ին հայկական բրիգադը հարձակման է անցնում և համառ մարտերից հետո ժամը 18-ին գրավում Յալդուզ սարը Ամաղա, Արիա, Զիվա գյուղերը: Հունիսի 23-ի գիշերը հետապնդելով հակառակորդին՝ ժամը 20-ին գրավում է Բաշքենդ, Քեշիշքենդ, Մալիշկա, Գարախա, Յենգիջա գյուղերը՝ վերցնելով մի մարտկոց (2 հրանոթ) սպասարկող անձնական կազմով, 1750 զեռի, 4 գնդացիր, 37 ձի և մեծ քանակությամբ հրանյութեր:

Հունիսի 24-ին հակառակորդը հարձակվում է 10, 242 բարձունքի վրա, սակայն 178-րդ գնդի հակահարձակումով չետ է շարտվում Մեղրի: Հակառակորդի Դարալագյազի խմբակի ջախջախվելը նախորդում էր ամբողջ բանակի կործանումը:

3-րդ հայկական գնդի մի գումարտակն ամսի 22-ին անցնում է հարձակման, գրավում Սելիսի կիրճը և շարուն-

նակում հարձակումը դեպի Հասանքենդ, վորտեղ և միանում ե իր գնդին: Հունիսի 26-ին բրիգադի զորամասերը հակառակորդի կողմից դիմադրության չհանդիպելով՝ հասնում են Փոր, Փաշալու, Գնդեվազ գյուղերին: Գնդեվազը գրավելուց հետո խմբապետ Յապոնից նամակ ե ստացվում, վորը խնդրում ե հայտնել Հայաստանի խորհրդային իշխանության կառավարությանը, վոր «Լեռնային Հայաստանի» կառավարությունը ցանկանում ե խաղաղ բանակցություններ սկսել:

Հունիսի 26-ի ժամը 24-ին 178-րդ հրաձիգ գունդն առանց մարտի գրավում ե 10,194 բարձունքը: Այդ ժամանակ միջին մարտական տեղամասի կենտրոնացումը դեռ վերջացած չէր: Հունիսի 28-ի լուսաբացին կենտրոնանալով՝ միջին մարտական տեղամասի զորամասերը հունիսի 28-ի լույս 29-ի գիշերն անցնում են հարձակման՝ ընդհանուր ուղղութիւնն ունենալով Անգեյաուտը: Ժամը 5-ի մոտերը 180-րդ գունդն առանց մարտի գրավում ե Բիշանակի կիրճը և յերեկոյան դեմ հասնում ե Անգեյաուտ—Մազրա գյուղին, Անգեյաուտ գյուղում գրավելով հրանյութերի պահեստը:

Հունիսի 29-ին հայկական բրիգադը գրավում ե Զուլ, Ղուշլի-Բլյակ, Բազարչայ գյուղերը, վորտեղ և հրաման ե ստանում դադարեցնել հարձակումը և ամրանալ գրաված դիրքերում: Հունիսի 30-ին միջին մարտական տեղամասի զորամասերը գրավում են Ղարաքիլիսա, Զալաշուղ գյուղերը, կապ հաստատելով ձախ մարտական տեղամասի 2-րդ հայկական գնդի հետ: Այդպիսով Յերևանի խմբակի զորամասերը հունիսի 30-ի մոտերը գրավում են Սիսիանի շրջանը, այն ժամանակ, յերբ գլխավոր հարվածը հասցնող Զանգեզուր—Ղարաբաղի խմբակը նոր եր ավարտում զորքերի կենտրոնացումը Զանգեզուրի սահմաններում:

Հուլիսի 2-ին Զանգեզուր—Ղարաբաղի խմբակը հար-

ձակման ե անցնում ամբողջ ճակատի վրա: Այդ խմբակի 246-րդ գունդը խնածախ և խոզնավար գյուղերին տիրելու համար մղած համառ մարտերից հետո, հակառակորդի գերազանց ուժերը ազդեցության տակ, ժամը 13-ին յետ ե քաշվում Սուլթանքենդ, բաց թիկունքից առաջ քաշված ուժերի ոժանդակությամբ կրկին հարձակման ե անցնում և յերեկոյան դեմ գրավում խնածախն ու խոզնավարը: Միաժամանակ խմբակի գլխավոր ուժերը 2-ժամյա մարտից հետո գրավում են Տեղ գյուղը. հակառակորդին շարաւում հարավ և հետապնդելով նահանջող հակառակորդին՝ ժամը 16-ի մոտերը գրավում են Գորիս բաղաբը, վերցնելով հակառակորդի հրետանային պահեստը:

Յերևանի խմբակի ճակատում աջ մարտական ջոկատը, ուժեղացրած ձախ մարտական տեղամասից վերցրած «կարմիր տաբորով», շարունակում ե հարձակումը Մեղրու վրա:

Միջին մարտական տեղամասում հակառակորդն անսպասելի կերպով գրոհում ե 4-րդ հայկական հրաձիգ գնդին՝ Քափրիդաղ սարի և Ախլաթան գյուղի տեղամասում: 3 ժամյա մարտից հետո հակառակորդը յետ ե շարաւում 9,377 բարձունքը: 1-ին հայկական հեծգունդը ժամը 18 ի մոտերը մանում ե Գորիս բաղաբը, Զանգեզուր—Ղարաբաղի խմբակից 2 ժամով ուշ:

Հուլիսի 3-ին Յերևանի խմբակի աջ մարտական տեղամասում հակառակորդը հարձակվում ե Սոուխ-դաղի վրա և գրոհելով ձախ թևը՝ ստիպում ե մարտական տեղամասի զորամասերին նահանջել: Զորամասերը միջանի անգամ անցնում են հարձակման Սոուխ սարը գրավելու նըպատակով, սակայն անհետևանք: Մարտական տեղամասի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով զորամասերի հոգնածությունը, ուժեղ ջերմությունը (55 աստիճան) և ջրի բացակայությունը, հրամայում ե մարտական տեղամասի զորամասերին յետ քաշվել Որդուբաթից 8 կիլոմետր դեպի արևելք ընկնող բարձունքների գիծը և ամրանալ:

Հուլիսի 4-ի առավոտյան ժամը 9-ին 1-ին հայկական հեծգունդն առանց մարտի գրավում է Տաթևը, կապ հաստատելով 82-րդ առանձին հրաձգային բրիգադի հետ: Հուլիսի 5 ի յերեկոյան դեմ Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակի զորամասերը հասնում են Դոնդարլու—Ձեյվա գյուղերին: Ձեյվան գրավելուց և Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակի հետ կապ հաստատելուց հետո Յերևանի խմբակի զորամասերին, 4-րդ հայկական հրաձիգ և 1-ին հայկական հեծգնդերից բացի, տրվում է 4-որդա հանգիստ: 4-րդ հայկական և 1-ին հեծգնդերը, կովկասյան բանակի հրամանատարի հրամանի համաձայն, յենթարկվում են Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակի հրամանատարությանը:

Հուլիսի 6-ին 372-րդ հետևակային գունդը 246-րդ հետևակային գնդի մի գումարտակով մարտով գրավում է Արվանդու, Տանձավեր և հասնելով Ղո-խոյ-Խաչ-գաջբյարքի սարին՝ ամրանում: 370-րդ գունդը հուլիսի 7-ին հասնում է Ղաթարի պղնձահանքերին: Հակառակորդն շտապ յետ է քաշվում, թույլ դիմադրություն ցույց տալով: Հուլիսի 11-ին 246-րդ գնդի հետախուզությունը հասնելով Քուրդբենդ գյուղին՝ սահմանում է, վոր հակառակորդը թողնելով 3 հրանոթ Մեղրում և անցնելով Արաքս գետը՝ մտել է Պարսկաստան: Հուլիսի 13-ին Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակի զորամասերը հասնում են Մեղրի: Այգպիսով Ձանգեղուրի խնդիրը (վորի լուծման համար պահանջվում էր միջանի ամիս) լուծվում է 15 օրվա ընթացքում:

Ուշացնելով իր հարձակումը՝ Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակն իր ուշադրությունից վրիպում է դաշնակցական բանակի մնացորդների շրջապատման հնարավորությունը, իսկ հարձակումը դադարեցնելու և Յերևանի խմբակին հանգիստ տալու մասին տրված բանակի հրամանատարի կարգադրությունը զրկում է աջ ժառանգական տեղամասին Մեղրուց Պարսկաստան տանող ճանապարհը կտրելու հնար-

ավորությունից և թույլ է տալիս դաշնակցական բանակի մնացորդներին անցնել Պարսկաստան:

Հուլիսի 2-ից մինչև 13 տևող մարտերում Ձանգեղուր—Ղարաբաղի խմբակի զորամասերը հակառակորդից գրավում են 53 գնդացի, 3 հրանոթ, 1 ռադիո-կայան, 28 դինամո-մեքենաներ (վորոնք պետք է Պարսկաստան ուղարկվելին) և շատ հրացաններ, փամփուշտներ, արկեր:

Ձանգեղուրի անկումով կործանվում է «Հայաստանի փրկության կոմիտեի» և «Լեռնային Հայաստանի» կառավարության վերջին հենարանը, վորոնց ավանտյուրիստական գործողությունների հետևանքով ռազմի դաշտում զոհ գնացին միջանի հազար անմեղ մարդիկ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1921 թվին Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների ուսումնասիրությունը, կապված այն դժվարությունների հետ, վորոնց մեջ ստիպված եր գործել Կարմիր բանակը, Կարմիր բանակի պատմության մեջ ներկայացնում է իրենից վորոշ հետաքրքրություն, մանավանդ վոր Լեռնային պատերազմը ԽՍՀՄ պայմաններում բնավ չի բացառվում:

Ղամարլուի ռազմական գործողությունները հանդիսանում են քաղաքացիական պատերազմի պատմության մեջ անդրկովկասյան հանրապետությունների տերրիտորիայի վրա տեղի ունեցած վերջին խոշոր գործողությունները, և այդ գործողություններով կարելի չէ դատել Կարմիր բանակի վորակի մասին և մասնավորապես, այդ բանակի մի մասնիկի—հայկական Կարմիր բանակի վորակի մասին, նրա զարգացման այդ շրջանում (ունենալով ընդամենը 2-ամյա կազմակերպչական փորձ):

Տակտիկական տեսակետից Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները տալիս են մի շարք ուսանելի օրինակներ. —ա) Լեռնային ռազմաբեմի պալ-

մաններում մարտական գործողությունների կազմակերպումը (կողմերի պլանը), բ) ակտիվ, դուրաշարժ և համառ հակառակորդի նկատմամբ վճռական հաջողություն ձեռք բերելու դժվարությունները, գ) համառ պաշտպանություն համար բնական հարմարությունների ոգտագործումը, դ) տեղանքի հատուկ-մանրակրկիտ հաշվառման անհրաժեշտությունը (բարձունքների նշանակությունը) և նրանց գրավումը գլխավոր հարվածի ուղղությունն ապահովելու համար:

Մյուս կողմից լեռնային պատերազմի պայմաններում հատկապես վառ կերպով ընդգծվում է մինչև վերջը զորամասերին ղեկավարություն ցույց տալու, առանձին զորամասերի հետ և առանձին զորամասերը միմյանց հետ կապ պահպանելու անհրաժեշտությունը, թեև պահպանությունը իշխող բարձունքներում պոստեր դնելու միջոցով:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, վոր լեռնային տեղանքին ճիշտ հարմարված մարտական մանր միավորների դիմադրողականությունը, անգամ յեթե նրանք չեն պաշտպանվում հրետանիով, սաստիկ բարձրանում է (որինակ, 1-ին գնդի մղած 15-ժամյա մարտը, ընկ. Յերմոլենկովի ջոկատի 4-ժամյա պայքարը):

Հավելված № I

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԻ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 1.

2 և 5 վերստի քարտեզ

Ք. Յերեան, բանակի շտաբ 2-ն հունվարի 1921 թ. ժամը 12 ին:

1) Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության և Թյուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարության միջև դեմոկրատական սկզբունքների հիման վրա բանակցություններ են տարվում յերկու կողմերի բանվորա-գյուղացիական մասսաների բարի-դրացիական կենակցությունն ապահովող խաղաղության դաշնագիր կնքելու մասին:

2) Դիլիջանի շրջանում տեղավորված է 20-րդ ռուսական հետևակային խորհրդային դիվիզիան, Ղարաբաղի շրջանում — 28-րդ ռուսական խորհրդային դիվիզիան:

3) Զորամասերին անհրաժեշտ հանգիստը տալու, նրանց լիովին կարգի բերելու և մարտական պատրաստությունը պահպանելով նրանց, քաղաքականապես պատրաստելու նպատակով հրամայում եմ:—

Ա. Աջ խմբակին 1. Տեղավորվել Դանագիր 2-րդ հրաձիգ բրիգադի մազ գյուղի, Դամլիկ-Գյա հրամանատար ընկ. Յեր-դուկ սարի, Բաշաբարանի, մոլենկո Աշտարակ, Ոչական, Կոշ,

1-ին հրաձգային գունդ . . . 3 գումարտ. Սարտարաբազ գյուղերի, Եջ-
4-րդ » . . . 3 » միածին կայաբանի շրջա-
8-րդ թեթև մարտից . . . 4 հրանոթ

5-րդ լեռնային մարտի . . . 4 հրանոթ
1-ին գնդի հեծյալ վաշտ . . . 1 հեծվաշտ
Բարձած ռադիոկայան . . . 1 հաս
Մխոցային մարտկոց . . . 6 հրանոթ

Ընդամենը 6 գումարտակ, 14 հրան.,
1 հեծվաշտ, 1 ռադիոկայան

նում, բրիգադի հրաձգային
գնդերից մեկը մեկական
գումարտակ ունենա Դա-
նադիրմազ — Բաշաբարան,
Կոշ, Սարգարաբադում, վեր-
ջին կետում և մի հեծվաշտ:
Մյուս հրաձգային գունդը —
Աշտարակում և Ոչակա-
նում, հրետանին տեղավո-
րել ըստ հայեցողության:

2. Պահակային պահպա-
նություն միջոցներ ձեռք առ-
նել չեզոք գոտու սահմա-
նում և հեծվաշտով դիտել
Արաքս գետի ափերը Սուր-
մանյու կայարանից (բաց-
առյալ) մինչև Սարաշալար
կայարանը (ներառյալ):

3. Գործակալական հետա-
խուզություն վարել Այեք-
սանգրապուի, Անի կայարա-
նի, Կողբի և Իգդիրի շրջան-
ներում:

1. Տեղավորվել Ղաթարլու,
Ավշար, Դավալու գյուղերի
շրջանում, 2 գումարտակ
ունենալով Սմոքենդ—Ավ-
շար կայարան, Սարայ-Բու-
լաղի լեռնաշղթա, Զենջիլու
գյուղերի գծում:

2. Պահակային պահպանու-
թյան միջոցներ ձեռք առ-
նել և դիտել Արաքս գետի

Բ. Չախ խմբակին

1-ին հրաձիգ բրիգադի
հրամանատար ընկ. Միրի-
մանով

2-րդ հրաձիգ գունդ—3 գում.

3-րդ » » —3 »

1-ին թեթև մարտ. —4 հրան.

4-րդ լեռնային » —4 »

Ընդամենը 6 գում., 8 հրան.:

ափերը Սարաշալար կայա-
րանից (բացառյալ) մինչև
Ռեհանյու կայարանը (նե-
րառյալ):

3. Գործակալական հետա-
խուզություն վարել Արալի,
Մակվա խանություն, Շահ-
թախի և Նախիջևանի շրջ-
աններում:

Դ. Դարալագյազի ջոկատին

Զոկատի պետ ընկ. Մելիք-
Մուրադով

2-րդ առանձին հր. գում.—1 գում.

6-րդ լեռնային մարտկոց—4 հրան.

Ընդամենը 1 գում., 4 հրանոթ:

1. Մնալ ներկայումս գրա-
ված շրջանում:

2. Պահակային միջոցներ
ձեռք առնել Հայաստանի
սահմանի վրա:

3. Զանգեզուրի քաղաքա-
կան կացությունը պարզ չի-
նելու. պատճառով միջոցներ
ձեռք առնել և հնարավո-
րություն չտալ, փորպեսզի
գեներ և հրանյութեր գնվեն և
փոխադրվեն Զանգեզուր:

4. Գործակալական հետախու-
զություն կատարել Զանգե-
զուրում:

Դ. Սուր-Բայազետի ջոկատին

Զոկատի պետ ընկ. Բեկ-
Չուրաբով

1-ին առանձին հր. գում.—1 գում.

3-րդ լեռնային մարտկոց—4 հրան.

Ընդամենը 1 գում., 4 հրանոթ:

1. Մնալ գրաված շրջա-
նում:

2. Միջոցներ ձեռք առնել
գրաված շրջանում լիակա-
տար կարգը պահպանելու
համար:

Ե. Բանակային ոժանդակին

5-րդ հրաձ. գունդ—3 գում.

6-րդ » » —3 »

1-ին հորեցային մարտ.—2 հր.

2-րդ » » —3 »

Վարժական » —3 »

1-ին հեծգունդ » —2 հեծվաշտ

2-րդ » » —3 »

2-րդ թեթև մարտկոց —4 հրան.

9-րդ լեռնային » —4 »

Ընդամենը 6 գում., 112 հրանով,
5 հեծվաշտ:

Ձրահագնացքներ «Ընկ.
Մուսայելյան» և «Աղատա-
մարտ»:

զ. Սահմանորոշ գծերն են՝

2-րդ հրաձիգ բրիգադի և բանակային ոժանդակի միջև Սարի-կայա սարը (7742), Ալիբեկ սարը (9382) Յեղվարդը, Վաղարշապատը, Սարաշալար կայաքանը (բուրբ կետերը ներառյալ 2-րդ բրիգադի համար):

1-ին հրաձգային բրիգադի, բանակային ոժանդակի և Դարալագյազի ջոկատի միջև—Սարաշալար կայաքանը բացառյալ—Բաշգյառնի—Ղարդաշ սարը (6265), Քյուսուս Դաղը (5950)—Թոփ-դաղ (9566) Չիվան ներառյալ, Արփա գյուղը (բացառյալ): Դարալագյազի ջոկատի և բանակային ոժանդակի միջև Թոփ-դաղ սարից սկսած դեպի հյուսիս-արևելք՝ Նոր-Բալազետ և Շարուրի գավառների վարչական սահմանների գծով: Նոր-Բալազետի ջոկատի և բանակային ոժանդակի միջև—Գյոքչայ լիճը—Նոր-Բալազետը (ներառյալ), Աղ-դաղը (11,500)—Յերևանի և Նոր-Բալազետի գավառների վարչական սահմանը մինչև Թոփ-դաղ սարը (9566):

4) Բրիգադների հրամանատարներին և ջոկատներին պետք էր շտապ միջոցներ ձեռք առնել զորամասերին արժանի տեղ տալու համար, հատուկ ուշադրություն

1. Տեղավորվել Յերևան, Քանաքեռ, Ներքին-Ախտա, Յելենովկա շրջաններում, մեկական գունդ ունենալով Փարաքարում, Աթաբեկովի կալվածքում, Քանաքեռում և մոտակա գյուղերում, իսկ հեծբրիգադին՝ Ն.-Ախտա, Յելենովկա և Որդակու շրջաններում:

Յերևան (հին կայաքան):

դարձնելով ինչպես կարմիր-բանակայինների, այնպես էլ հրամկազմի մարտական և քաղաքական պատրաստության վրա, իսկ բանակային ոժանդակի զորամասերին պատրաստ լինել մոտ ապագայում փոխելու այն ընկերներին, վորոնք ներկայումս գտնվում են ճակատում:

Բրիգադների բոլոր շտաբներին և զորամասերին ամուր տեխնիկական կապ հաստատել միմյանց և բանակի շտաբի միջև և ամեն կերպ պահպանել այն: Չորամասերի հրամանատարներին, ոգտվելով հանգստի ժամանակից, ամենակարճ ժամանակամիջոցում զորամասերում կանոնավոր զորային պարապմունքներ մտցնել, զրույցներ տանել, վորոնց միջոցով բացատրել կարմիր-բանակայիններին խորհրդային իշխանություն ելու թշուր, այն դերը, վոր կատարում է կարմիր բանակը:

Թուրքական գյուղերում տեղավորված զորամասերին զգուշ վերաբերվել ազգաբնակչությանը, ազգային ատելությունն չզարթեցնելու նպատակով չխախտել նրանց սովորություններն ու կրոնը:

5. Հալթայթման պետին մտահոգվել զորամասերի վերախմբավորումը վերջանալու մոտ, սույն հրամանի համաձայն, զորամասերին մատակարարել պարենի և հրանյութերի Յորվա անձեռնմխելի պաշար և Վաղարշապատում ու Ղամաբլվում պարենի և հրետանային պահեստներ պատրաստել 7 որվա անձեռնմխելի պաշարով: Նոր-Բալազետի և Դարալագյազի ջոկատներին—ճանապարհների դժվար անցանելիության և գումակի անկանոնության պատճառով մատակարարել 2-ամսյա պարենի և խարի պաշար, իրենց տեղերում թողնելով հրետապահեստները:

6. Բանակի սանվարչության պետին շտապ միջոցներ ձեռք առնել, զորամասերի բժշկական կազմը լրացնել և կազմակերպել վիրակապության խմբեր Դարալագյազի և Նոր-Բալազետի ջոկատներին կից և բրիգադային հիվան-

դանոցներ՝ Վաղարշապատում և Ղամարլվում, այլև բաղ-
նիքներ կառուցել Ղամարլվում, Վաղարշապատում, Յե-
լենովկայում, Նոր-Բաջազետում ու Քեշիշքենդում:

7. Բանակի ճարտարագիտական մասի պետին հուլյն
ժամանակամիջոցում մտահոգվել բնակելի տեսք տալ 3-րդ
հրաձիգ բրիգադի տեղավորման համար նշանակված բնա-
կարաններին և բոլոր միջոցներով նպաստել բանակի
հայթայթման պետին՝ հասցը թխելու գործը կազմակերպե-
լու մեջ, և բանակի սանվարչության պետին՝ բաղնիքներ
կառուցելու գործում:

8. Բանակի կապի պետին ձեռք առնել իրենից կախ-
ված բոլոր միջոցները՝ ժշտական և հուսալի կապ հաստա-
տելու համար Յերևանի, Բագվի բրիգադների շտաբների
և ջոկատների հետ:

9. Շտապ զեկուցագրերն ուղարկել համաձայն նրանց
ցուցակի:

10. Սույն հրամանի համաձայն վերախմբավորումն
ավարտել վոչ ուշ, քան 1921 թվի հունվարի 15-ը:

11. Տեղակալներ—հայկական բանակի շտաբի պետ՝
ընկ. Հախվերդով և բանակի շտաբի պետի ոգնական՝ ընկ.
Ֆիսենկո:

Ի. ս. ՀՍԽՀ բանակի հրամանատար՝ Դրո
Ռազմկոմ՝ Սվիրիդով
Բանակի շտաբի պետ՝ Հախվերդով

Հավելված № 2

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

Հ Ս Խ Հ Ջ Ո Ր Ք Ե Ր Ի Ն

№ 14 /գ.

2 և 5 վերադի քարտեզ

19 փետրվարի 1921 թ. Կայսրան Ղամարլու

16 ժամ 30 րոպե

1. Հակառակորդը ձգտում է անցնել մեր թիկունքը
և դրանով կտրել մեզ Նախիջևանում գտնվող ուսսական

գործառնություն: Հրամայում եմ իմ խնամքին հանձնված
գործերին յետ քաշվել, նոր դիրքեր գրավել, զաշնակնե-
րի դեմ մոտ ապապստում ակտիվ գործողություններ վա-
րելու համար իրենց ամբողջովին կարգի բերել, գործո-
ղություններ, վորոնք կսկսվեն, հենց վոր կհայտնվի Այլըս-
տաֆալից արդեն դեպի Յերևան գնացող ուսսական գո-
րծառնություն: Իկատարումն հրամայում եմ. —

ա. Աջ գործառնություն

2 րդ գնդի հրամանատար
ընկ. Ֆիշելիշ

2-րդ հրաձգային գունդ—2 գում.

4-րդ լեռնային մարակոց 2 հրան.

Ընդամենը 2 գում., 2 հրան.:

1. Նույն փետրվարի 19-ին
մուխ ընկնելու պես, պահ-
պանություն ամենագնին
միջոցներ ձեռք առնելով
սկսել նահանջը Ն. Աղբաշ,
Դվին, Մեհրաբ, Քյուրդ-
քենդ, Մուսուխու, Յենգի-
ջա, Բեուք-Վեդի գյուղերի
ճանապարհով այն հաշվով,
վորպեսզի փետրվարի 20-ի
լուսաբացին գործառնությունը
գիրքեր գրավեն Ն. Կարա-
բեկլյառ (Զիման-քենդ) —
Տաշլու, Բեուք-Վեդի (ներա-
ռյալ) գծում:

2. Նոր գրաված դիրքում
պահակային պահպանու-
թյան միջոցներ ձեռք առ-
նել և հետախուզություն
վարել Վեդիչայ գետի հով-
տում Կարաբեկլյառ և Դախ-
նազ գյուղերի վրա, այլև
դեպի Ղոյթուլ գյուղը և
Բողբուրուն բարձունքը:

բ. Չախ զորասյուն

Չոկատի պետն է 1-ին հրա-
ձիգ բրիգադի հրամանատար
ընկ. Միրիմանովը

178-րդ հրաձ. գունդը—2 գում.

3-րդ » » —2 »

Ընկ.Յանուշևսկու ջոկատը 1 »

1-ին թեթև բաժնյակ— 5 հր.

2-րդ » (սխոցային) —2 »

Ընդամենը 5 գում., 9 հրանոթ:

1. Սույն փետրվարի 19-ին մուլթն ընկնելուն պես պահ-
պանության ամենագնին միջոցներ ձեռք առնելով՝
աջ զորասյունի հետ միա-
տեղ սկսել նահանջը Իման-
շալու—Ղամարլու—Յուվա,
իսկ աջնուհետև դեպի Ավ-
շար գյուղի խճուղով այն-
հաշվով, վորպեսզի 3-րդ
հրաձգային գունդը թեթև
մարտկոցի մի դասակով փե-
տրվարի 20-ի լուսաբացին
զրավի Բեռք-Վեդի (բա-
ցառյալ) — Յենգիջա — Գի-
շուկ-Վեդի—425, 9 բարձուն-
քը (ներառյալ) գիրքերը:

2. Նոր զրաված դիրքե-
րում գնդին ձեռք առնել
պահակային պահպանության
միջոցներ և խճուղով հետա-
խուզություն կատարել դե-
պի Յուվա գյուղը և Արաբ
գետի ափը՝ դեպի հյուսիս-
արևմուտք:

3. 178-րդ գնդին 1-ին թե-
թև մարտկոցի հրանոթների
և 2-րդ հորիցային մարտկո-
ցի 2 հրանոթների կազմով
կանգնել ոժանդակում՝ Ավ
շար գյուղում:

4. Ընկ. Յանուշևսկու ջո-
կատին 2-րդ սխոցային թե-

թև բաժնյակի մի դասակով
զրավել խալիսա գյուղը, խըն-
դիր ունենալով պաշտպանել
զորամասերի ձախ թևը և
դիտել Արաբ գետի ձախ
ափը:

1. Փետրվարի 19-ին մուլթն
ընկնելուն պես «Ընկ.
Մուսայելյան» զրահագնաց-
քին դուրս գալ դեպի Շի-
րազլու կայարանը, պարենի
գնացքի յետևից, խնդիր ու-
նենալով վերջինիս պաշտ-
պանությունը:

2. «Ազատամարտ» զրա-
հագնացքին նահանջն սկսել
վերջապահ զորամասերի հետ,
պաշտպանելով յետ նահան-
ջող զորամասերին:

Ք.Զրահագնացքներ

Հրետանու պետ ընկ. Սե-
մյոնով

Զրահագնացքներ՝

«Ազատամարտ»

«Ընկ. Մուսայելյան»

Ընդամենը 2 զրահագնացք:

2. Հայթայթման պետին մտահոգվել մասնավոր շու-
կայում գնումներ կատարելու և մասնատրման միջոցով
առնվազն յերկու շաբաթվա պարենի պաշար ձեռք բերե-
լու խնդրով:

Յետ նահանջելիս վերցնել Ղամարլու կայարանում
գտնվող ամբողջ հրանոթները և դենքը: Պարենի պաշարն
ունենալ պարենի գնացքում:

3. Բանակի կապի կոմանդին նահանջելիս վերցնել
հեռագրական և հեռախոսային ամբողջ գույքը, վոր գրա-
նքում են քաղաքում և Ղամարլու կայարանում և շտա-
բի տեղավորման վայրը հասնելուն պես անմիջապես տեխ-
նիկական կապ հաստատել 1-ին հրաձգային բրիգադի և
178-րդ հրաձգային գնդի շտաբների հետ, այլև ընկ. Յա-

նուշևակու շոկատի, զրահագնացքների և 180-րդ գնդի զորամասերի հետ:

4. Բանակի սանմասի պետին մտածել բրիգադի հիվանդանոցը տեղափոխել Դավալու գյուղը, վորտեղ և կազմակերպել հիվանդների և վիրավորների ընդունելութունը: Նրան հանձնարարել և տեղական դեղատան պահեստի դեղորայքի բռնագրավումը:

5. Հրետանու պետին անձամբ ներկա գտնվել «Ազատամարտ» զրահագնացքում, ղեկավարել զրահագնացքի նահանջը և վերջապահների պաշտպանութիւնը:

6. Բոլոր զորական պետերին, ռազմկոմիսիսներին, բաղաշխատողներին և կոմսոնիստներին հրամայում եմ ուժեղացրած քաղաքատանք տանել, արմատապես վերացնելով ամեն տեսակի պրովոկացիա և դասալքութիւնը և զորքերի մեջ հաստատ համոզում մտցնելով աչն մասին, թե բանվորի և գյուղացիների հաղթանակը դաշնակցական բանդաների նկատմամբ անպայմանորեն պահովված ե:

7. Զեկուցագրեր ուղարկում են՝ մարտական տեղամասերում գտնվող զորամասերը տեղ հասնելուց և ամեն յերեք ժամը մեկ անգամ, իսկ ոժանդակում գտնվող զորամասերը ժամի 10-ին և 18-ի մոտերը, հերթից դուրս՝ ամեն ժամանակ:

8. Յես շտաբի հետ միասին կգտնվեմ պարենի գընացքի հետ Ավշար կայարանի մոտ:

9. Տեղակալներ.—զորքերի շտաբի պետ՝ ընկ. Պրիտոմանով և 1-ին բրիգադի հրամանատար՝ ընկ. Միրիմանով:

Ի. ս. ՀՄՈՀ տերրիտորիայում գտնվող զորքերի հրամանատար՝ Մալկաչանով

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով

Շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով

Հավելված № 3.

Հ Ի Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԷ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

19 փետրվարի, 18 ժամ.

§ 1.

Հրամայում եմ սույն որվանից կազմել դաշտային ռազմա-հեղափոխական տրիբունալ՝ նախագահ ընկ. Սարգըսյանի, և անդամներ ընկ. Ամիրխանյանի և ընկ. Յերեմյանի կազմով:

§ 2.

Արտակարգ Հանձնաժողովին կից հատուկ բաժնին ձեռք առնել բոլոր միջոցները կանխելու համար զորամասերը քայքայելու և պատակով հնարավոր պրովոկացիաները:

§ 3.

Լրտեսներն ու պրովոկատորները գնդակահարվում են տեղում:

§ 4.

Զորքերի գրաված շրջանը սրանով հայտարարվում է պաշարողական դրության մեջ:

§ 5.

Զորքերի հայթայթման պետին տրվում են արտակարգ լիազորութիւններ զորքերի և հանրապետության բացահանված հիմնարկութիւնների և վարչութիւնների մատակարարման վերաբերյալ:

§ 6.

ա) Պարենավորման պաշարների սահմանափակ լինելու հետևանքով, շաքարը և կաթը գործածել միայն հիվանդների համար:

բ) Քաղաքացիական բոլոր հիմնարկութիւնները, ներանց բանակի հայթայթման վրա անցնելու հետևանքով,

պետք է բանակի հայթաթման պետին հայտնեն իրենց մոտ գտնված պաշարների մասին:

§ 7.

Քաղաքային պետին ժամը 12-ի և 24-ի մոտերը տալ քաղաքի պաշարները և բյուլետեն՝ զորքերի տրամադրության մասին:

§ 8.

Հատուկ բաժնի պետին սույն ժամերին տալ գործակալական տեղեկագիր:

Ի. ս. ՀՍԽՀ Հեղկոմի նախագահ՝ Սասյան
Զորքերի հրամանատար՝ Սալկաչանով
Ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով

Հավելված № 4.

Փաղսճի

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՍԽՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 7/ռպ.

2 և 5 վերստի բարտեզ 1921 թ. փետրվարի 20-ին
23 ժամ 50 րոպե

Ս. Վ. Կարգյուկ

1. Ներս խուժած դաշնակները գրավելով Ուլուխան-լու և Իմանշալու գյուղերի շրջանը և յերեկ, փետրվարի 19-ին փորձ անելով Բաշգյառնի կողմից հարձակվել Ադ-բաշ գյուղի վրա, այսօր ակտիվություն չեն ցուցահանում: Մեր զորամասերը, բացի № 4 հրամանում մատնանշած շրջաններից, տեղավորված են Նորաշենում և Նախիջևան քաղաքում: Այդ շրջաններում գտնվող զորքերին դաշնակ-ների դեմ ուղղված մոտ ապագայի ակտիվ գործողություն-ների համար նախապատրաստելու նպատակով հրամայում եմ: —

ա. Սարտական տեղում 1. Մնալով ներկայումս գր-
Ջոկատի պետ՝ առաջին հրա- րաված զորքում՝ չթուլացող
ձիգ բրիգադի հրամանատար հետախուզություն վարել
ընկ. Միրիմանով № 4 հրամանում մատնանշած
ուղղություններով:

2-րդ հրաձ. գունդ — 2 գում.
3-րդ » » — 2 »
4-րդ լեռնային մարտկոց — 2 հր.
1-ին թեթև » — 2 »
2-րդ հորիցային » — 2 »

Ընդամենը 4 գում., 6 հր.:

բ. Ոժանդակ
Պետն է՝ 178-րդ գնդի հրա- քաղաքում կետերում՝ ընդ-
մանատարի տեղակալ ընկ. հանուր գորական ուժան-
Դրուժինինը դակի դերում, և խնդիր ու-
նենալով մարտական տեղա-
մասի թիկունքի և ձախ թևի

178-րդ հրաձ. գունդ — 2 գում.
Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատը — 1 գում.

Ընդամենը 3 գումարտակ:

Մնալով ներկայումս
գ. Զրահագնացք. ու հրետանի 1. Զրահագնացքներին հեր-
Հրետանու պետ ընկ. Սեմյոնով թով հետախուզություն կա-
Զրահագնացք «Ընկ. Մուսայելյան» 1 դր. տարել Ղամարու կայարանի
» «Ազատամարտ» 1 » կողմը, վորքան այդ թույլ
1-ին թեթև մարտկոց 3 հր. կտա պարագան:
2-րդ » » (միացային) . 2 հր.
Ընդամենը. 2 զրահագնացք, 5 հրանոթ:

2. Մարտկոցների համար
զինքներ ընտրել և տեղավո-
րել նրանց այնպիսի ուշո-
նում, վորտեղից հնարավոր
է գնդակոծել հակառակորդի
զորքերի տեղավորման առա-
ջավոր գիծը:

2. Զորական պետերին ամենալուրջ ուշադրութիւնը դարձնել զորամասերն ամբողջական մարտական պատրաստութեան բերելու վրա, ալ և իսկույն նշուածական մասը, սպառազինումը սարքի գցել, վորովհետեւ ակտիվ գործողութիւններին անցնելը հնարավոր եւ ամեն ժամ:

3. Հալթալթման պետին, կատարելով № 4 հրամանումէ մասնանշած խնդիրը, ամենաշտապ միջոցներ ձեռք առնել հաց թխելու գործը կազմակերպելու համար: Պարենի շարժական պահեստն ունենալ վագոններում՝ Ավշար գյուղում:

4. Բանակի կապի պետին, փետրվարի 21-ի ժամը 10-ի մոտերը միանգամայն կանոնավորած և հաստատ տեխնիկական կապ ունենալ 1-ին հրաձգային բրիգադի, 178-րդ հրաձգային գնդի շտաբների, ընկ. Յանուշեկու շուկատի, զրահագնացքների, հրետանու պետի և 180-րդ հրաձգային գնդի զորամասերի հետ:

5. Բանակի սանմասի պետին փետրվարի 21-ի ժամը 10-ի մոտերը ծավալել բրիգադի հիվանդանոցը վագոններում, Ավշար կայարանին մոտ, վորի համար բանակի սանմասի պետին տրամադրել 2 վագոն և կազմակերպել հիվանդների լնդունելութիւնն ու բժշկութիւնը:

6. Շտապ ղեկուցադրերն ուղարկել մարտական տեղամասում տեղավորված զորամասերից ամեն 3 ժամը մեկ անգամ, իսկ ոժանդակում տեղավորված զորամասերից՝ ժամը 9-ի և 18-ի մոտերը:

7. Յես շտաբի հետ կգտնվեմ վագոններում՝ Ավշար կայարանի մոտ:

8. Տեղակախեր. - զորքերի շտաբի պետ՝ ընկ. Պրիտոմանով, 1-ին հրաձիգ բրիգադի հրամանատար՝ ընկ. Միրիմանով:

Ի. ս. ՀՍԽՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի հրամանատար՝ Մալկաշանով
Զորքերի ռազմկոմի տեղակալ, Շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով

Հավելված № 5.

Գաղտնի

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՍԽՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 12 — ոպ.

2 և 5 վերստի քարտեզ.

24 II—1921 թ.

Ժամը 17-ին.

Ավշար,

զորքերի շտաբ

Հակառակորդը Յուվա, Դամարու և Ուլուխանու գյուղերի շրջանում ունենալով մի շուկատ մոտ 500 սվիններով և 200 թրերով և տեղական կուլակային աննշան բանդա, վերջին չորս որն ակտիվութիւն չի ցուցահանել: Չանախ՝ չի, Դարախաչ, Զենջիու գյուղերի շրջանում գտնվող նրժ-ներ, Դակահեղափոխական բանդան սպառնում եւ շրջանցել դեհի հակահեղափոխական կենդանի ուժը վոմեր աջ թևը: Հակահեղափոխականների կենդանի ուժը վո-չընչացնելու և Յերեանը գրավելու համար հրամայում եմ. —

1. Մեկ գումարտակով և ա. Աջ մարտական տեղամաս 4-րդ լեռնային մարտկոցով Պետն եւ 2-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատար ընկ. Ֆիշելիչ 2-րդ հրաձիգ գում. 2 գում. 4-րդ լեռնային մարտկոց 2 հր. Ընդամենը 2 գում., 2 հր.

1. Մեկ գումարտակով և ա. Աջ մարտական տեղամաս 4-րդ լեռնային մարտկոցով Պետն եւ 2-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատար ընկ. Ֆիշելիչ 2-րդ հրաձիգ գում. 2 գում. 4-րդ լեռնային մարտկոց 2 հր. Ընդամենը 2 գում., 2 հր. Ժամը 17-ին. 24 II—1921 թ. Զորքերի շտաբի պետ՝ ընկ. Պրիտոմանով

ը. Չախ մարտական տեղամաս Պետն է 1-ին հրաձիգ բրիգադի հրամանատար ընկ. Միրիմանովը.

3-րդ հրաձգային գունդը . . . 2 գում.
Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատը . . . 1 »
1-ին թեթև մարտկոցը . . . 2 հր.
2-րդ » » . . . 2 »
2-րդ հորիցային » . . . 2 »
Զրահագնացք « Ընկ. Մուսայելյան » 1 զր.
» » « Աղատամարտ » 1 զր.
Ընկ. Բլազովիցովի հեծ վաշտը 70 թուր.
Ընդամենը 3 գում., 6 հրանոթ, 2
զրահագնացք, 70 թուր:

4. Ընդհանուր ոժանդակ.

Պետն է 178-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատարի ոգնական ընկ.

Դրուժինինը

178-րդ գունդը . . . 2 գում.
1-ին թեթև մարտկոց . . . 3 հր.

Ընդամենը 2 գում., 3 հր.:

1. Փետրվարի 25 ի ժամը 4-ին ընդհանուր վճռական հարձակման անցնել (մասնակի ոժանդակում ունենալով ը. Յանուշևսկու ջոկատը և ընկ. Բլազովիցովի հեծվաշտը) Յուզա — Ղամարու — Իմանշալու — Աղհամգալու — Ուլուխանլու գյուղերի վրա, վերջնական նպատակ ունենալով Յերևանի գրավումը:

2. Զրահագնացքներին հետևակի 2 վաշտով դուրս գալ այն հաշվով, վորպեսզի Յուզա կայաքանը հասնել հետեւակի տեղ հասնելուց կես ժամից վոչ ուշ:

3. Աղհամգալու գյուղը և նրա շրջանը գրավելուց մեծ դադար ունենալ այն հաշվով, վորպեսզի զորքերը փեղքավարի 26-ի լուսաբացից առաջ լինեն Յերևան քաղաքի մոտերքը և լուսաբացին գրոհեն ու գրավեն Յերևան քաղաքը:

1. Փետրվարի 25-ի ժամը 4-ին կենտրոնանալ Ավշար գյուղում, վորտեղից պահպանության միջոցներով սկսել իր շարժումը խճուղով դեպի Յերևան:

Իմանշալու գյուղում ունենալ մեծ դադար:

2. Բանակի հայթայթման պետին այսօր իսկ մտահոգվել 2 րդ հրաձիգ գունդը 10 որվա պարենպաշարով ապահովելու խնդրով: Շարժական պարենպահեստ ունենալ վագոններում, վորոնք պետք է գտնվեն բանակի շտաբի գնացքում:

3. Բանակի սանմասին բրիգադի հիվանդանոցն ունենալ վագոններում՝ պարենպահացքի կազմում:

4. Բանակի կապի պետին ունենալով ուժեղ բանվորական զորասլուծն՝ բանակի շտաբի զորքերի բոլոր շարժումներում իսկույն կապ հաստատել և պահպանել այն առաջին հրաձգային բրիգադի 178-րդ հրաձգային գնդի շտաբների և Արարատ կայարանի հետ:

5. Ռազմական հաղորդակցությունների պետին գնացք կազմել բանակի շտաբի համար մեկ շոգեմեքենա և 4 ապրանքատար վագոն, և պարենպահացք բրիգադի հիվանդանոցի հետ միասին, վորն ընթանում է զորքերի շտաբի գնացքի յետևից: Հիշած գնացքների յուրաքանչյուր շոգեմեքենայի համար ունենալ բավարար քանակությամբ փայտ և ջուր:

6. Շրջանային կառավարության և բանակի բոլոր վարչությունները մնում են Ավշար գյուղի կիսակաշարանում:

7. Շտապ գեկուցումներն ուղարկել ժամը մի անգամ, հերթից դուրսը — ամեն ժամանակ:

8. Տեղակալներ — զորքերի շտաբի պետ Պրիտոմանով և 1-ին հրաձիգ բրիգադի հրամանատար՝ Միրիմանով:

Ի. ս. ՀՍԽՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի հրամանատար՝ Մակաչանով

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով
Շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԿ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 13

2 և 5 վերստի բարտեզ

1921 թվի փետրվարի 25-ին
ժամը 23-ին

Գ. Իմանշալու

Հակառակորդը մինչև 500 թուր և 1000 սվինի ուժով Յուզվա, Ղամարլու և Աղհամզալու շրջանում սըընթաց ճնշման հետևանքով դուրս շարաված՝ բաժանվել է յերկու խմբի և նահանջում է մի խմբով՝ 150 թրի և 1000 սվինների ուժով Աղբաշի և Բաշգյառնիի կողմը, իսկ մնացած ուժերով՝ դեպի Յերևան: Զորամասերին, նրանց հոգնածության պատճառով, հանգիստ տալու համար հրամայում եմ. —

ա. Աջ մարտական տեղամաս

Պետն է գնդի հրամանատար՝

ընկ. Ֆիշելիչ

2-րդ հրաձիգ գունդը 2 դում.

178-րդ » » 2 վաշտ.

4-րդ լեռնային մարտկոց 2 հր.

Ընդամենը 2 1/2 դում., 2 հրանոթ:

1. Մի գումարտակով և 4-րդ լեռնային մարտկոցով մնալով Բեուք-Վեդիի շրջանում՝ մյուս գումարտակով 178-րդ հրաձիգ գնդի յերկու վաշտի հետ միասին, նրանց իպակլու գյուղը հասնելուն պես, անմիջապես հարձակման անցնել, նպատակ ունենալով գրավել Աղբաշ գյուղը:

2. Աղբաշ գյուղը գրավելուց հետո դեպի Բաշգյառնի և Թոխմաքենդ առաջ քաշել ուղեկալներ, աշալուրջ դիտողություն վարելով այդ գյուղերից դեպի Ղամարլու

տանող ճանապարհներին: Իսկ 178-րդ հրաձիգ գնդի վաշտերը, Աղբաշ գյուղը գրավելուն պես, ուղարկել իմանշալու իրենց գնդին միանալու համար, խնդիր տալով նրանց զինաթափել Աղբաշից մինչև Իմանշալու ընկնող գյուղերը:

բ. Չախ մարտական տեղամաս

Պետն է 1-ին հրաձիգ բրիգադի հրամանատար

ընկ. Միրիմանովը

Վազմը ըստ № 12/սպ. հրամանի

1. Մնալով փետրվարի 25-ի յերեկոյան դեմ գրաված դիրքերում մինչև նոր կարգադրություն՝ ուժգին հետախուզություն կատարել թագապուղ և Ուլուխանլու գյուղերի կողմը մինչև Զանգու գետը, հակառակորդի խմբավորումը և ուժը պարզելու նպատակով:

Զրահագնացքներից մեկն ունենալ իմանշալու գյուղի, իսկ մյուսը Ղամարլու կայարանի մոտ:

գ. Ընդհանուր ոժանդակ

Պետն է 178-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատարի ոգնական ընկ. Դրոժինինը

Վազմը ըստ № 12/սպ. հրամանի:

1. Մնալով փետրվարի 25-ի յերեկոյան դեմ գրաված դիրքերում մինչև նոր կարգադրություն՝ առանց հապաղելու 2 վաշտ առանձնացնել և ուղարկել 3-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատարի տրամադրության տակ, նրանց վրա դրած խնդիրն

իրագործելու համար և
հյառնիչայ գետի վրա յեր-
կաթուղային կամրջի մոտ
բավականին ուժ գնել՝ զըն-
դացիներին հետ միասին:

2. Հայթայթման պետին պարենգնացքն առաջ շար-
ժել Ղամարու կայարանը, իսկ հրետպահեստները՝ Ղա-
մարու և Իմանշալու:

3. Բանակի սանիտարական վարչության պետին հի-
վանդներին և վիրավորներին թողնել Ղամարուի հիվան-
դանոցում: Բրիգադի հիվանդանոցը վագոններում առաջ
քաշել Իմանշալու կայարանին մոտ, միացնելով զորքերի
շտաբի գնացքին:

4. Բանակի կապի պետին ամուր տեխնիկական կապ
հաստատել Ղամարուի, 1-ին հրաձգային բրիգադի շտաբի,
178-րդ հրաձգային գնդի և Շիրազլու և Արարատ կայա-
րանների հետ:

5. Զորական հաղորդակցութունների պետին բոլոր
շոգեմեքենաների համար փայտի և ջրի պաշար ունենալ շ-
որվա համար:

6. Յես շտաբի հետ պետք է գտնվեմ գնացքում Ի-
մանշալու կայարանի մոտ, վորտեղ և ուղարկել № 12 ուղ-
հրամանով մատնանշած գեկուցազրերը:

7. Տեղակայներ. — նույնը:

Ի. ս. ՀՍՍՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի
հրամանատար՝ Մալկաշանով

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով

Զորքերի շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով

Հավելված № 7

Գաղտնի

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՍՍՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 15

Ավար գյուղ

Զորքերի շտաբ

2 մարտի 1921 թ.

15 ժամ 30 րոպե

Հնգորյա համառ մարտերի ընթացքում ՀՍՍՀ տեր-
րիտորիայում գործող, իմ խնամքին հանձնված զորամա-
սերը, հաղթահարելով արհեստական և բնական խոչըն-
դոտները, կրելով մեծ կորուստներ, մի շարք հաղթանակ-
ներ են ձեռք բերել հակառակորդների նկատմամբ, հակա-
ռակորդ, վոր գերազանցում եր քանակով և հեծելազորի
գերակշռող քանակությամբ:

Առանձին ընկերների հերոսությունը, նրանց ձգտումը
գեպի առաջ, դեպի հաղթանակ, և իմ խնամքին հանձն-
ված զորամասերի հավատը մոտ ապագայում վերջնական
հաղթանակ ձեռք բերելու համար, զորամասերին մղում
եր մի հաղթանակից դեպի մյուսը և միայն յերկու կող-
մից կատարված խորը շրջանցումն ստիպեց մեզ չեռ
քաշվել և նորից սակտիկական տեսակետից ավելի ձեռն-
տու գիրքեր գրավել:

Իմ խնամքին հանձնված զորամասերի ամբողջ հրա-
մանատարական, կոմիսսարական և կարմիր-բանակային
կազմին ծառայության անունից հայանում եմ շնորհակա-
լություն:

Յես հավատացած եմ, վոր հետագայում ևս զորամա-
սերը նույնպես պետք է քաջաբար մարտնչեն, բարձր
պահելով պրոլետարական միջազգային հեղափոխության
դրոշը և կարմիր-բանակայինի կոչումը, մի բան, վոր
նրանք ցույց տվին փետրվարի 24-ից մինչև մարտի 1-ի
մարտերում:

Զորամասերի հրամանատարներին այժմ իսկ ներկայացնել ինձ առավել աչքի ընկած ընկերների ցուցակը նրանց կատարած սխրագործությունների մանրամասն նկարագրությամբ՝ արժանի պարգևատրման համար:

Զորամասերի բոլոր հրամանատարներին ու կոմիսսարներին, չկորցնելով վոյ մի բուպե, յեռանդուն զբաղվել զորամասերը լիակատար կարգի բերելու աշխատանքով, վորպեսզի մոտ ապագայում զորամասերը կարողանան հաղթական հարձակում կատարել, ինչպես կատարել են անցած մարտերի ընթացքում:

Հրամանը գործադրության մեջ դնել հեռագրով և ընթերցել այն բոլոր գնդերում, վաշտերում, մարտկոցներում, կոմանդաներում և առանձին ջոկատներում:

ՀՄԽՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի
հրամանատար՝ Մալկաշանով

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով
Շտաբի պետ՝ Պրիտովանով

Հավելված № 8
Գաղտնի

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՄԽՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻՆ

№ 16 ոպ.

2 և 5 վերստի քարտեզ

10 մարտի 1921 թ.

20 ժամ 30 րոպե

Արարատ կայարան

1. Մարտի 8-ին մեր տեղավորման վրա ընդհանուր հարձակման անցած հակառակորդը խոշոր պարտություն կրելով նահանջել և Յուզա—Մուսունյու—Թագա—Դարդալու գյուղերի գիծը: Տեղեկություններ կան, թե նրա ուժերի մի մասը յետ է քաշված Ն.Ախտալի և Բաշաբարանի ուղղությամբ:

2. Մեր զորամասերը գրավում են № 196 ոպերտեղեկագրի հաղորդած գիծը, 11-րդ բանակի մեզ ոգնություն հասնող զորամասերը գտնվում են Բաշաբարանի և Ն.Ախտալի շրջանում:

3. Հակառակորդի կենդանի ուժերն ամբողջապես վոչնչացնելու և Յերևան քաղաքը գրավելու համար հրամայում եմ.—

Ա. Այ գորասյուն

2-րդ հրաձիգ գունդ—4 վաշտ

2-րդ լեռնային մարտկոց—2 հրան.

Բնդամենը 4 վաշտ, 2 հրանոթ:

1. Մի վաշտ թողնելով Բեռք-Վեդի գյուղում՝ այդ շրջանը հակառակորդի կողմից մեր զորքերի թիկունքին հարված հասցնելուց ապահովելու համար՝ մնացած զորամասերով և 2 լեռնային հրանոթներով դուրս գալ Բեռք-Վեդիից մարտի 11-ի ժամը 21-ին և ընթանալ Ադդամյար գյուղը տանող ճանապարհով, այն հաշվով, վորպեսզի մարտի 12-ի ժամը 5-ի մոտերքը հարվածել Մուսունյու գյուղում տեղավորված հակառակորդի թիկն և նրան շարտել դեպի հարավ: Իսկ 178-րդ հրաձիգ գնդի կողմից Յուզա գյուղը գրավելուց հետո շարունակել շարժումը դեպի Ադբաշ, վորտեղ և պինդ ամրանալ և թույլ չտալ հակառակորդին դուրս գալ Բաշաբարանի կիրճից:

բ. Չախ գորսայուն
Պետն ե 1-ին բրիգադի
հրաման. ընկ. Միրիմանովը

178-րդ հրաձգ. գունդ—2 գում.
Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատ 1 գում.
Ընկ. Բլազովիչովի հեծվաշտը—1
հեծվաշտ

1-ին թեթև մարտկոց —4 հրանոթ.

2-րդ » —2 հրան.

2-րդ հորիցային » —2 հրանոթ.

Ընդ. 3 գում., 8 հր., 1 հեծվաշտ:

1 Մարտի 12-ի ժամը 4-ին
անցնել վճռական հարձակման
ընդհանուր ուղղությամբ դե-
պի Յուվա, Ղամարլու, Ղա-
րահամգալու, Իմանչալու, վո-
րի գրավմամբ պինդ ամրա-
նալ և իրեն ամբողջական
կարգի բերել հետագա հար-
ձակման համար:

2. Ընկ. Յանուշևսկու ջո-
կատին իր տեղավորման ու-
յունից դուրս գալ մարտի 12 ի
ժամը 2-ին և ընթանալ Յեն-
գիշա, Մուսունլու գյուղերի
ճանապարհով, այն հաշվով,
վորպեսզի Մուսունլա գյուղին
հասնի մարտի 12-ի ժամը
5 և կեսի մոտերը և շեշտակի
հարվածով գրավելով Մու-
սունլու գյուղը, հակառակոր-
դին յետ շարտել դեպի
հարավ, նրան հնարավորու-
թյուն չտալով լեռների անց-
նել: Մուսունլու գյուղը գրա-
վելուց ջոկատին շարունակել
շարժումը Ախունդ-Բզովանդ-
Դոխկուզ ճանապարհով Ի-
պակլու գյուղը գրավելու նը-
պատակով:

1. Ավշար գյուղից դուրս
գալ մարտի 12 ի ժամը 4-ին
և ընթանալ Յերևանի խճու-
ղով ձախ գորսայունի յետե-
վից մինչև Ղարահամգալու
գյուղը, վորտեղ և տեղավոր-
վել գիշերանցի համար:

գ. Ընդհանուր ուժանդակ
Պետն ե 3-րդ գնդի հրամա-
նատ. ընկ. Բաղդասարյանը

3-րդ հրաձգ. գունդ—3 գումարտ.

Ընդամենը 3 գումարտակ:

դ. Զրահագնացքների զո-
րայուն

Պետն ե հրետանու պետ
ընկ. Սեմյոնովը

Զրահագնացք «Ընկ. Մուսայելյան»

» «Ազատամարտ»

Ընդամենը 2 զրահագնացք:

1. Շիրազուից դուրս գալ
մարտի 12-ի ժամը 4 ին և յեր-
կաթգիծը կարգի բերելու հետ
միասին շարժվել դեպի Ուլու-
խանլու և այնուհետև դեպի
Յերևան՝ իրենց կրակով պաշտ-
պանելով հետևակային զորա-
մասերի շարժումը:

4. Մատնանշած կետերը գրավելուց հետո զորամասե-
րին անմիջապես առաջադրել պահակային պաշտպանու-
թյուն և ուղարկել հետախուզություն:

Զորամասերին այժմ իսկ մտահոգվել հրանյութերի
լրացման խնդրով:

5. Զորամասերի բոլոր պետերին հետևել, վորպեսզի
հրանոթները ծախսվեն խնայողաբար և խելիմաց կերպով:
Հրետանու պետին և գումարտակների բոլոր հրամանա-
տարներին հետևել, վորպեսզի խիստ պահպանվի կրակի
կարգապահությունը և հրացանային կրակ բացվի միայն
հրամանով:

6. Հալթայթման պետին բաց թողնել բոլոր զորա-
մասերին պարենի 2 որվա սլաշար, Բեռլ-Վեդիում մնա-
ցող 2 րդ հրաձիգ գնդի վաշտին—5 որվա: Հրետանու և
պարենի կայաններ ունենալ զորքերի դաշտային շտաբի
գնացքում:

7. Բանակի սանվարչության պետին կազմակեր-
պել հիվանդների և վիրավորների ընդունելությունը և
նրանց նախիջևան ուղարկելը: Մտահոգվել զորքերի դաշ-
տային շտաբի գնացքում սանկայան կազմակերպելու
խնդրով:

8. Զորական հաղորդակցությունների պետին այսօր
իսկ մարտի 10-ի ժամը 24-ի մոտերը գնացք պատրաս-
տել 7 վագոններից—զորքերի դաշտային շտաբին 1 վա-
գոն, պարետի կոմանդին 1 վագոն, սանկայանին 1 վա-

զոն, հրեամատակարարման՝ 2 վագոն, պարենմատակարարման՝ 2 վագոն:

9. Բանակի կապի պետին տալ բանվորական զորասյուն, վորի միջոցով կապ պահպանել զորքերի դաշտային շտաբի և զորամասերի ու թիկունքի հետ՝ ռազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակամիջոցում:

10. Յես զորքերի դաշտային շտաբի հետ միասին կլինեմ զորքերի դաշտային շտաբի վագոններում գործողությունների սկզբից Արարատ կայարանում, իսկ առաջ շարժվելուց՝ Ղամարվում, վորտեղ և ուղարկել գեկուցագրերը ամեն 2 ժամից, իսկ հերթից դուրս՝ ամեն ժամանակ:

11. Տեղակալներ—զորքերի շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով և 1-ին բրիգադի հրամանատար՝ Միրիմանով:

ԽՍՀՄ տերրիտորիայում գործող զորքերի հրամանատար Մայկաչանով

Զորքերի ռազմական կոմիտեի Սվիրիդով

Շտաբի պետ՝ Պրիտոմանով

Հավելված № 9
ԽՍՀ ԳԱՂՏՆԵ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 17 ոպ.

2 և 5 վերստի քարտեզ

Կ. Արարատ

13 մարտի 1921 թ.

11 ժամ 30 րոպե

1. Սույն մարտի 8 ի խոշոր պարտությունից հետո հակառակորդը նահանջել է Դվին—Քյուրդ բենդ—Թաղա-Դարդալու—Մուսունլու—Յուվա—Դարդալու գիծը, վորտեղ և մնում է պասսիվ: Իր ուժերի մի մասը հակառակորդը փոխադրել է Ն.-Ախտայի կողմը:

2. XI բանակի զորամասերը սույն մարտի 1-ից անցել են հարձակման Ն. Ախտայի շրջանից դեպի Յերևան և մարտի 12 ին Սեպրակի լեռնանցից դեպի Բաղարաբան:

3. Հակառակորդի կենդանի ուժերը լիովին վոչնչացնելու և դաշնակցական ատյամաբուծյունը վերջնականապես ճնշելու համար հրամայում եմ վճռական հարձակման անցնել՝ վերջնական նպատակ ունենալով զբաղել Յերևանը, այդ առթիվ

ա. Աջ զորասյուն

Պետն է 2-րդ գնդի հրամանատար Մամիկոնյանը

2-րդ հրաձիգ գունդ—1 գում.

2-րդ լեռնային մարտկոց—1 դասակ

Ընդամենը 1 գում., 2 հրանոթ:

1. Թողնելով մի վաշտ Բեուք-Վեդիում այդ շրջանը Ղոյթուլ, Դախնազ և Ն.-կա-րաբեկյառի կողմից ապահովելու համար, մնացած զորամասերով յերկու լեռնային հրանոթների հետ միասին Բեուքվեդիից դուրս գալ սույն մարտի 13-ի ժամը 21-ին և շարժվել Աղդամլար, Դվին, Քյուրդ բենդ, Դուգուն, Դվին, Ղըրխ-Բզովան, Աղբաշ գյուղերը տանող ճանապարհով, վորտեղ և պինդ ամրանալ և խորը հետախուզություն կատարել Բաղարաբանի կողմը:

բ. Չախ զորասյուն
Պետն է 1-ին բրիգադի հրամանատար Ընկ. Միրիմանովը

178-րդ հրաձ. գունդ—2 գում.

3-րդ » » 1 »

Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատ 1 գում.

Բազմակողմի հեծվաշտը 1 հվ.

1-ին թևի մարտկոց—4 հր.

2-րդ » » 2 հր.

2-րդ հորիցային » 2 հր.

Ընդամենը 4 գում., 1 հեծվաշտ, 8 հրանոթ:

1. Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատին գուրս գալ իր տեղավորման շրջանից սույն մարտի 14-ի ժամը 2 ին և շարժվել Յենգիշա, Մուսունլու գյուղերի ճանապարհով, այն հաշվով, վորպեսզի մարտի 14 ի ժամը 5 և կեսին մոտենա

Մուսունլու գյուղին և շեշ-
տակի գրավի Մուսունլուն,
հակառակորդին շպրտի դե-
պի հարավ, նրան հնարա-
վորութիւն չտալով անց-
նել սարերը:

Մուսունլուն գրավելուց
հետո ջոկատին շարու-
նակել շարժումը դե-
պի Ախունդ Բզովանդ, Դոխ-
կուզ, նպատակ ունենալով
գրավել Իպակլու գյուղը:

2. Մնացած զորամասերին
սուլն մարտի 14-ի ժամը
4-ին վճռական հարձակման
անցնել ընդհանուր ուղղու-
թյամբ դեպի Յուվա, Ղա-
մարլու, Ղարահամզալու,
Իմանշալու, վորը գրավե-
լուց հետո պինդ ամրանալ
և իրենց լիակատար կարգի
բերել հետագա հարձակ-
ման համար:

գ. Ընդհանուր ոժանդակ
Պեան Ե 3-րդ գնդի հրամա-
նատար ընկ. Բաղդասարյանը
3-րդ հրաձիգ գունդ 2 գում.

Ընդամենը 2 գում.:

1. Ավշար գյուղից դուրս
գալ սուլն մարտի 14-ի
ժամը 4-ին և ընթանալ
Յերեանի խճուղով ձախ գո-
րասյունի չետից 3 վերստ
տարածության վրա մինչև
Ղարահամզալու գյուղը,
վորտեղ և տեղավորվել գի-
շերանցի համար:

դ. Զոռնագնացքների զորա-
սյուն

Զրահագնացք «Ընկ. Մուսունլու»

» «Աղատամարտ»

Ընդամենը 2 զրահագնացք

1. Շիրազլուից դուրս գալ
մարտի 12-ի ժամը 4-ին
և յերկաթգիծը կարգի բե-
րելու հետ միասին շարժ-
վել դեպի Ուլուխանլու և
այնուհետև դեպի Յերեան,
իրենց կրակով պաշտպա-
նելով հետևակային զորա-
մասերի շարժումը:

Զեռք առնել ամենավճռական
և իրական միջոցներ յերկաթ-
գիծն արագ սարքի բերելու
համար: Սերտ կապ պահ-
պանել բրիգադի շտաբի հետ:

ՀՍԽՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի

հրամանատար՝ Սալկաչանով

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով

Շտաբի պետ՝ Պրիտովանով

Հավելված № 10

ԽԻՍՏ ԳՍՂՏՆԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՍԽՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 18 ոպ.

Գ. Ն.-Ղոյլասար

14 մարտի 1921 թ.

22 ժամ 30 րոպե

1. Թագա-Դարդալու—Յուվա դիրքերից քշված հակառա-
կորդն անկարգ նահանջել Ե Աղհամզալու—Զաբաբլու գի-
ծը և Աղբաշից 2 վերստ հյուսիս-արևմուտք գտնվող 475
բարձունքից դեպի արևմուտք ընկնող սարերի լանջերը:

2. Մեր զորամասերը մարտի 14-ի յերեկոյան հասել
են և գրավել Աղբաշ, Իպակլու, Իմանշալու և Բուզումլու
գյուղերը:

3. Հակառակորդի վերջնական ջախջախման և Յերե-
վան քաղաքը գրավելու համար հրամայում եմ.—

ա. Այս զորատուն
Պետն է 2-րդ գնդի հրամա-
նատար ընկ. Մամիկոնյանը

2-րդ հրաձիգ գունդ—4 վաշտ
2-րդ լեռնային մարտկոց—2 հր.

Ընդամենը 4 վաշտ, 2 հր.

1. Մնալով ներկայումս
գրաված կետերում՝ Բեռլ-
վեդի և Աղբաշ, պինդ
ամրանալ, փակել Ղոջ-
թուլից և Բաշգյառ-
նիից դուրս գալու ճա-
նապարհները: Մարտի 15-ի
լուսաբացին ուժեղ հետա-
խույզներ ուղարկել Ջան-
նաթուրի ուղղությամբ և
Աղբաշ—Յերեկան սարի ճա-
նապարհով:

բ. Զսիս զորատուն
Պետն է 1-ին բրիգադի հրա-
մանատար ընկ. Միրիմանովը

Ընկ. Յանուշեակու ջոկատը—4 վ.

3-րդ հրաձիգ գունդը—8 վ.

Բլազովիդովի հեծվաշտը—1 հվ.

2-րդ թեթև մարտկոց—2 հր.

1-ին » » 4 »

2-րդ հորեցային » 2 »

Ընդամենը 12 վ., 1 հեծվաշտ, 8 հր.:

1. Մարտի 15-ի ժամը
6-ին շեշտակի հարձակման
անցնել ընդհանուր ուղղու-
թյամբ Յերեկան քաղաքի
վրա, վերջնական նպատակ
ունենալով վերջինիս գրա-
վումը:

2. Ուլուխանլու, Հաջի-
Եյլագ շրջանը մաքրելու
համար առանձնացնել բա-
վական ուժեղ մի ջոկատ,
վորը պետք է իրենից ու-
ղարկել առանձնացնի Մար-
վանլար-Ուլիա գյուղի մոտ
Ջանգվի վրայի լեռկաթու-
ղային կամրջի համար:

գ. Ընդհանուր ոժանդակ
Պետն է 178-րդ հրաձիգ գնդի
հրամանատարի ոգնական
ընկ. Դրուժինինը

178-րդ հրաձիգ գունդ—2 գում.

Ընդամենը 2 գումարտակ:

դ. Զրահագնացքների զորա-
տուն

Պետն է հրետանու պետի
ռազմկոմ ընկ. Յեվանգուլովը

Զրահագնացք «Ընկ. Մուսայելյան»
» «Ազատամարտ»

Ընդամենը 2 զրահագնացք:

1. Դուրս գալ տեղավոր-
ման կետից աֆս հաշվով,
վորպեսզի գնալ աջ գորա-
սյունի լեռնից՝ 4 վերստ
հեռավորությամբ վրա:

1. Ամենավճռական մի-
ջոցները ձեռք առնել ամե-
նաառագ կերպով յերկա-
թուղագիծը վերականգնե-
լու համար, վորից հետո
մեկնել Ուլուխանլու կա-
յարանը և այնուհետև դե-
պի Յերեկան՝ աջակցելու
համար ձախ գորսայունին՝
իրականացնելու նրա վրա
գրած խնդիրը և ապահո-
վելու ձախ թևը:

4. Բոլոր հրամանատարների ուղադրությունն եմ
հրավիրում ամուր կապ պահպանել ինչպես զորքերի շտա-
բի, այնպես ել միմյանց հետ:

5. Յես կգտնվեմ Ն.-Ղոյսասար գյուղում, վորտեղ և
ուղարկել տեղեկագրերը ամեն 2 ժամը մի անգամ, իսկ
Թաղազուղը գրավելուց հետո յես կգտնվեմ Աղհամզալու
գյուղում:

6. Յերեկանը գրավելուց զորամասերին լրացուցիչ
խնդիրներ կտրվեն:

7. Մնացյալում դեկավարվել զորքերին տրված № 17
ոպ. հրամանով:

ՀՍԽՀ տերրիտորիայում գործող զորքերի
հրամանատար՝ Մալիաչանուպ

Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով
Շտաբի պետ՝ Պրոտոմանով

Հավելված № 11
ԳՍ.ՂՏՆԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԷՆ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 19 ոպ.

Զորքերի շտաբ

Հոյլասար գյուղ

17 մարտի 1921 թ.

23 ժամ 50 րոպե

1. Ռուսական խորհրդային զորամասերի հյուսիսային խմբակի շարժումը խորը ձյան և բուքի պատճառով դադարեցնելու հետևանքով և այժմ գրաված դիրքերի աջ թևին սպառնացող մշտական վտանգի պատճառով, այլև մոտ որերս հակառակորդի կենդանի ուժերը վոչնչացնելու նպատակով նրան զգալի հարված հասցնելու համար հրամայում եմ իմ խնամքին հանձնված զորամասերին յետ քաշվել նախկին դիրքերը.— Ն. Կարաբեկյան, Բեռլ. Վեդի, Յենգիշա, Բիչուկ-Վեդի և Խորվիրապ:

Նահանջն սկսել մարտի 18-ի մեկ և կես ժամին այնպիսի հաշվով, վորպեսզի հիշած դիրքերը գրավված լինեն մարտի 18-ի ժամը 6-ին:

Շարժումը կատարել նույն այն ճանապարհներով, վորոնցով շարժվել են զորասյուները մարտի 13-ից 14-ի դիրքավա հարձակման ժամանակ, բացառյալ 2-րդ հրաձիգ գունդը 2-րդ լեռնային մարտկոցի հետ միասին, վորին սկսելով շարժումը մարտի 18-ի ժամը 2-ին՝ ուղղվել Դյուկուն—Դվին—Բյուրդքենդ—Մուսունլու—Յենգիշա—Բեռլ-Վեդի ճանապարհով, ըստ վորում Դվին—Բյուրդքենդ—Աղդամլարի վրայով ուղարկել մի վաշտից վոչ պակաս ջոկատ՝ աջ թևի պաշտպանման համար:

3-րդ հրաձիգ գնդի 2 գումարտակն ուղարկել ընդհանուր ոժանդակ՝ Ավշար գյուղը, մնացած զորամասերին՝

յենթարկված 1-ին բրիգադի հրամանատարին, մտնել մարտական զորամասի մեջ:

Զրահագնացքներին շարժվելով վերջապահների յետևից՝ պաշտպանել նահանջը:

Զորքերի հրամանատար՝ Մալկաչանով

Զորքերի ուղղված՝ Սվիրիդով

Շտաբի պետ՝ Պրիտոմնով

Հավելված № 12
ԳՍ.ՂՏՆԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԷՆ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

№ 19 ոպ.

Գ. Ն. Դոյլասար

18 մարտի 1921 թ.

11 ժամ

Հրամայում եմ սույն մարտի 19-ից մինչև հատուկ կարգադրություն իմ խնամքին հանձնված բոլոր զորամասերին, վարչութիւններին ու հիմնարկութիւններին, բացառյալ հիվանդանոցներին, հացի որապարենը տալ մեկ գրվանքա, իսկ բանակի մատակարարման մեջ գտնվող քաղաքացիական հիմնարկութիւններին և կարմիր բանակայինների ընտանիքներին՝ $\frac{3}{4}$ գրվանքա:

Զորքերի հրամանատար՝ Մալկաչանով

Զորքերի ուղղված՝ Սվիրիդով

Շտաբի պետ՝ Պրիտոմնով

Հավելված № 13
ԳՍ.ՂՏՆԻ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀԱՅԷՆ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐՔԵՐԻՆ

Կ. Արարատ,

1 ապրիլի 1921 թ.

զորքերի շտաբ

№ 21 ոպ.

22 ժամ 50 ր.

2 և 5 վերստի քարտեզ

1. Հակառակորդը մինչև 1200 հետևակի և 150 հեծելազորի, 4 հրանոթի ուժով գրավում է Բողբուրունի

բարձունքները — 632, վորն ընկնում է Բեռք-Վեդիից 5 վերստ դեպի հյուսիս-արևմուտք, — 595 բարձունքը Բոգբորուն սարից կես վերստ դեպի հարավ, և Թագա-Դարդալու — Մուսունյու — Յուվա գիծը:

Վերջին որերս հակառակորդը բոլորովին ակտիվութուն չի հայտարարում:

2. XI բանակի զորամասերը գրավելով Բաշաբարանը, Ալիքուշակը, Նուրնուսը, Նովո-Նիկոլայեկան, շարունակում են շարժումը դեպի Աշտարակ և Յերևան:

3. Հակառակորդի կենդանի ուժերը լիովին վոչնչացնելու և դաշնակցական ապստամբութունը վերջնականապես ճնշելու համար հրամայում եմ վճռական հարձակման անցնել, վերջնական նպատակ ունենալով Յերևան քաղաքի գրավումը, վորի առթիվ

ա. Այ գորասյուն

Պետն է 3-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատար ընկ. Բագդասարյանը

3-րդ հրաձիգ գունդը — 3 գում.

Հնդամենը 3 գում.:

1. Թողնելով մի գումարտակ Բեռք-Վեդի գյուղում՝ այդ շրջանը Ղուլթուլ, Դախնադ, Ն. Կարաբեկլյառի կողմից ապահովելու համար, — մնացած զորամասերով մաքրել Բոգբորունի բարձունքները և շարժվել Աղդամլարի ճանապարհով Արտաշատ, Դյուլգյուն, Դվին, Դըրխ-Բզովանդ գյուղերի վրայով դեպի Աղբաշ, վորտեղ պինդ ամրանալ, իշխող բարձունքներ գրավելով Դըրխ-Բզովանդի և Աղբաշի վրա և սպասել հետագա շարժման մասին ցուցումներ ստանալուն:

2. Դուրս գալու ժամանակը կժամանանշվի լրացուցիչ կարգով:

բ. Չախ գորասյուն

Պետն է 1 ին բրիգադի հրամանատար ընկ. Միրի մանովը

2-րդ հրաձիգ գունդ — 1 գում.

178-րդ » — 2 »

1-ին թեթև մարտկոց — 4 հր.

2-րդ » — 2 հր.

2-րդ հորիցավին » — 2 »

Բլագովիդովի հեծվաշտը 1 հվ.

Հնդամենը 3 գում., 8 հրամոթ, 1 հեծվ.:

1. 2-րդ հրաձիգ գնդին, 2-րդ թեթև մարտկոցին և ընկ. Բլագովիդովի հեծվաշտին դուրս գալ Յենգիջա գյուղից և շարժվել Մուսունյու գյուղի ճանապարհով, ճանապարհին մաքրելով Բոգբորունի հարավային և հարավ-արևմտյան լանջերը:

2. Մուսունյու և Թագա-Դարդալու գյուղերը գրավելուց — ա) ընկ. Բլագովիդովի հեծվաշտն իսկույն առաջ քաշել Բեգլիդաղու գյուղը՝ հակառակորդի նահանջի ճանապարհը դեպի Արտաշատ և Աղբաշ կարելու նպատակով և աջնուհետև յերկաթգծով շարժվել մինչև Ն. Դուլասար գյուղը:

բ) 2-րդ հրաձիգ գնդին 2-րդ թեթև մարտկոցի հետ միասին Յուվա գյուղի վրայով դուրս գալ Յերևանի խճուղին, մտնելով 2-րդ հրաձիգ գնդի հրամանատարի գլխավորութամբ ընդհանուր ոժանդակի կազմի մեջ և ընթանալ 178-րդ հրաձիգ գնդի յետևից՝ 3 վերստի վրա:

3. 178-րդ հրաձիգ գնդին 1-ին թեթև և 2-րդ հո-

բիցային մարտկոցների հետ շարժվել Յերեանի խճուղով գրավելու համար Յուլա, Ղաթարլու, ալնուհետև և իմանալու գյուղերը, վորտեղ պինդ ամրանալ և հրամանի սպասել հետագա շարժման մասին:

4. Դուրս գալու ժամանակը կմատնանշվի լրացուցիչ կերպով:

զ. Ընդհանուր ոժանդակ
Պետն է ընկ. Յանուշևսկին
Ընկ. Յանուշևսկու ջոկատը 1 դում.
Ընդամենը մեկ զուսմարտակ:

1. Մի կիսավաշտ թողնելով Արաքսի ափը Ալիմահմեդից մինչև Դավալու պահպանելու համար՝ մնացած մասերով առաջ շարժվել ձախ զորասյունի յետևից՝ 3-4 վերստի վրա, և Ղամարլվում միանալ 2-րդ հրաձիգ գնդին:

դ. Զրահագնացքների
զորասյուն
Պետն է հրետանու պետ
ընկ. Սեմյանովը

Զրահագնացք «Ընկ. Մուսայելյան»
«Ազատամարտ»
Ընդամենը 2 զրահագնացք:

1. Դուրս գալ ձախ զորասյունի հետ միաժամանակ Ղամարլու-Ուլուխանլու ուղղությամբ, ճանապարհին սարքի բերելով գծի վրասված մասերը և ամենագործոն աջակցություն ցուցնալով հարձակվող զորամասերին:

2. Ամենաամուր կապ պահպանել բրիգադի և զորքերի շտաբների հետ:

4. Մատնանշած դիրքերը գրավելուց զորամասերին անհապաղ ամրանալ և պահակային պահանջություն հանել հակառակորդի կողմը և դեպի թևերը հետախույզներ ուղարկել: Ամուր կապ պահպանել հարևան զորամասերի միջև:

5. Ամբողջ հրամանատարական կազմին խիստ հետևել հրանյութերի խնայողաբար և խելիմաց ծախսելուն, ամեն պարագայում պահպանել կռակի կարգապահությունը, վորպիսին վարել միայն հրամանով:

6. Հայթայթման պետին բոլոր զորամասերին բաց թողնել պարենի 3 օրվա պաշար: Հրետ. և պարեն կայաններ ունենալ զորքերի դաշտային շտաբի գնացքում:

7. Բանակի սանվարչության պետին կազմակերպել հիվանդների և վիրավորները ընդունելությունը, վորի համար վագոններ ունենալ զորքերի դաշտային շտաբի գնացքում:

8. Զորական հաղորդակցությունների պետին գնացք պատրաստել զորքերի դաշտային շտաբի համար 9 վագոններից՝ մեկը — զորքերի դաշտային շտաբին, մեկը — պարետի կոմանդին, 2-ը — սանկայանի, 2-ը հրետամատակարարման և 3-ը պարենամատակարարման համար:

9. Բանակի կապի պետին առանձնացնել բանվորական զորասյուն յերկաթուղային-հեռագրական գիծը սարքելու համար, նպատակ ունենալով անընդհատ կապ պահպանել զորքերի դաշտային շտաբի, բրիգադի շտաբի և թիկունքային բազայի հետ:

10. Յես զորքերի շտաբի հետ կլինեմ ռազմական գործողության սկզբում գնացքում, իսկ հետո ընդհանուր ոժանդակի հետ:

11. Զեկուցագրերն ուղարկել ամեն յերկու ժամը մի անգամ, իսկ հերթից դուրս՝ ամեն ժամանակ:

12. Տեղակալներ, — զորքերի շտաբի պետ Պրիտոմանով և բրիգադի հրամանատար՝ Միրիմանով:

Ի. ս. ՀՍԽՀ զորքերի հրամանատար՝ Պրիտոմանով
Զորքերի ռազմկոմ՝ Սվիրիդով
Շտաբի պետ՝ Մալկաչանով

Հավելված № 14

Հ Ր Ա Մ Ա Ն

ՀՍԽՀ ՏԵՐՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻՆ

№ 21/դաշ.

Ք. Յերևան

8 ապրիլի 1921 թ.

Ինձ հետ հեռագրով խոսելիս XI բանակի հրամանատարը վողջուհու և և շնորհակալություն հայտնում պանծալի զորամասերին, վորոնք արիաբար միջանի շաբաթ դիմացել են պաշարման, և հույս ե հայտնում, վոր հետագայում հաջկական յերիտասարդ կարմիր զորամասերը նույնպես քաջարի կկռվեն խորհրդային իշխանության բոլոր թշնամիների դեմ, ինչպես նրանք ապացուցեցին այդ տեղի ունեցած մարտերում:

Ի. ս. ՀՍԽՀ տերրիտորիայում՝ գործող զորքերի հրամանատար՝ Պրիտոմանով
Զորքերի ռազմական կոմիսսար՝ Սվիրիդով
Շտաբի պետ՝ Մալկաչանով

Հավելված № 15

Պրոկտարներ բոլոր յերկրների, միացեք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հ Ր Ա Մ Ա Ն № 2

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԲՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ԽՄԲԱԿԻ ԶՈՐԲԵՐԻՆ

Գողթա, 8 հուլիսի 1921 թ.

Խորհրդային հանրապետությունների կարմիր զորքերի ճնշման տակ զաշնակ-մուսավաթական հակահեղափոխությունը փախչում ե Պարսկաստան:

Հազարավոր անեծքներ են գնում աշխատավորների ճնշողների յետևից, ճնշողներ, վորոնք զանգեզուրցի չքավորին պահել են անամոթ խաբեյություն և կոպիտ ստիճանկերում:

Դաշնակների համարյա յերկու տարվա գերիշխանությունը Զանգեզուրում քայքայել ե գյուղատնտեսությունը, շրջանն ամայի յե դարձել, ժողովուրդը կանգնած ե ֆիզիկական մահու դռան առաջ:

Դաշնակների գերիշխանությունը արյան և տանջանքների գնով ե կրել Զանգեզուրը: Լկտիաբար խաբված՝ նա աջակցել ե զաշնակցական հակահեղափոխության Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության դեմ մղած պայքարում: Ահաբեկված մուսուլմանական արշավանքի ուրվականով՝ Զանգեզուրը ապաստան ե տվել Հայաստանի և Ա. ընջանի աշխատավորության ամենավտխերիմ թշնամիներին:

Դաշնակցական և մուսավաթիստական կուսակցությունները յերկար տարիների ընթացքում մեկը մյուսի դեմ են լարել Հայաստանի և Ազրբեջանի աշխատավորնե-

րին. ներկայումս՝ պրոլետարական հեղափոխության ժամանակ, աշխատավորների իշխանության հաղթանակի ժամանակ, իրենց գերիշխանութունը և ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու նպատակով ընդհանուր լեզու յեն գտել և միմյանց գիրկը նետվել:

Դաշնակներն այսուհետ համբուրվում են Ադրբեջան՝ բեկերի և խաների հետ, մուսուլմանական և հայկա չքավորության այդ ամենակատաղի թշնամիների հեռուսական բայլշեկները դեմ պայքարի դիմակի տակ դեն արյունաքամ յեղած հայ ժողովրդին նոր ավանաւանների գիրկն են նետել, ստիպելով նրան ձեռք բարձր նել Խորհրդային Հայաստանի կարմիր մարտիկներին վլ

Զանգեզուրցիներ

Խորհրդային հանրապետութունների կարմիր բան դուրս ե շարտել Զանգեզուրից հակահեղափոխություն Զեր բախտը, ձեր ապագայի բախտը, ալժմլանից ձեր ձեռքին ե:

Կոլլեկտիվ կամքը, վստահությունը և պրոլետարա իմացողության հզորությունը — Զանգեզուրում բանվ գյուղացիական իշխանության հաղթանակի գրավական

Խմբակի մարտիկներ

Զանգեզուրի կարգն ու անգործը հեղափոխության հանձնել ե ձեր խնամքին: Դուք, վորպես աշխատավոր թյան իրավունքների պաշտպաններ, ձեր վարքով և ծելակերպով պետք ե ոգնեք Զանգեզուրի չքավ հասկանալու դաշնակցական կեղծիքն ու պրովոկացիա:

Կտրականապես արգելում եմ ինքնակամ գործո թյուններ:

Հրամայվում ե՝

1. Զորամասերի մատակարարման համար մտացու և պարեն — խար վերցնել հեղկոմների միջոցով, ներկայաց-

նելով վերջիններին պահանջները և անպայման վճարել ար- ժեքը տեղում:

2. Զորքերը բնակարաններով բավարարվում են միայն տեղական հեղկոմների միջոցով:

3. Սայլեր զորամասերը վերցնում են միայն հեղկոմ- ներից, վաղորոք ներկայացնելով նրանց պահանջը:

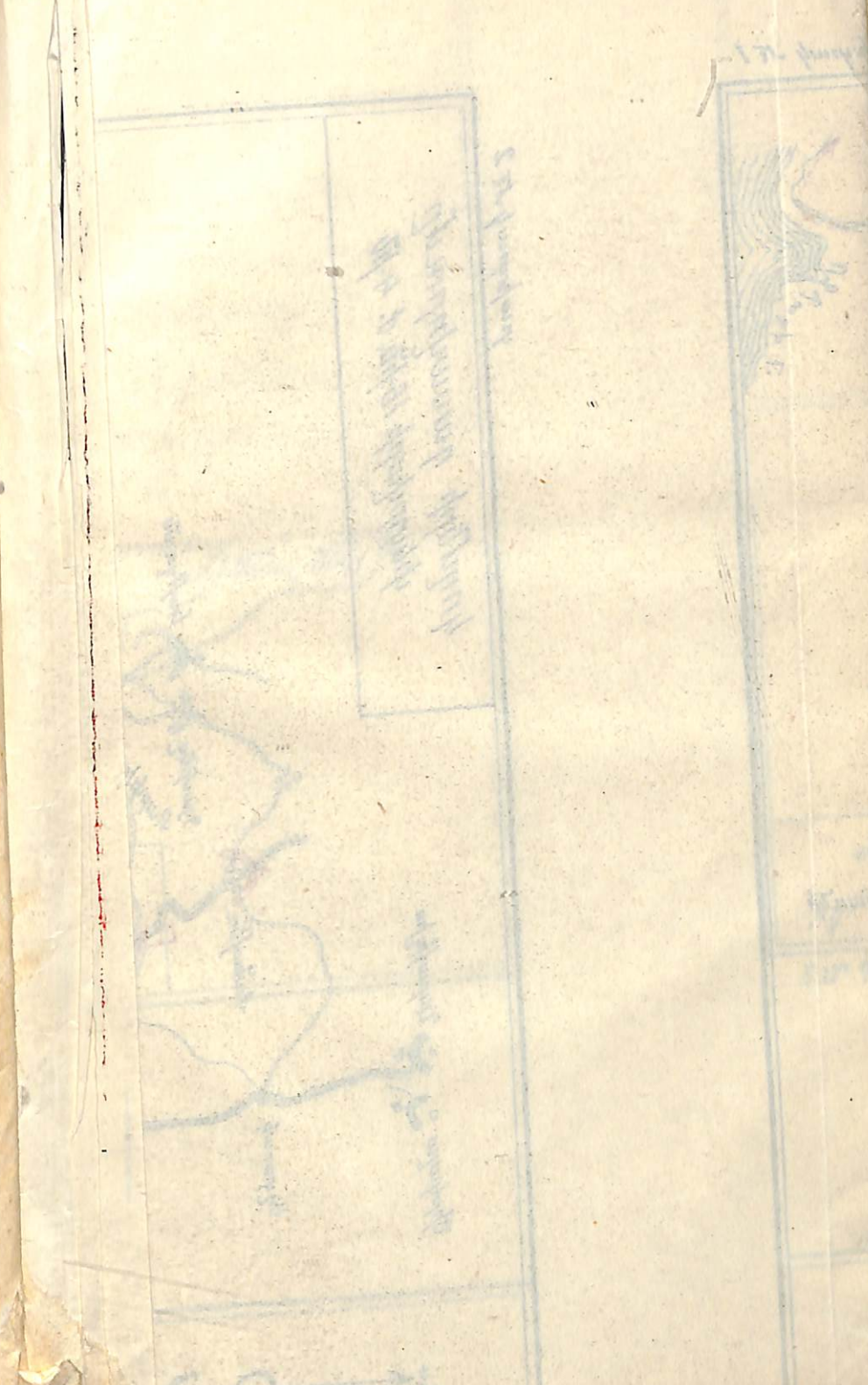
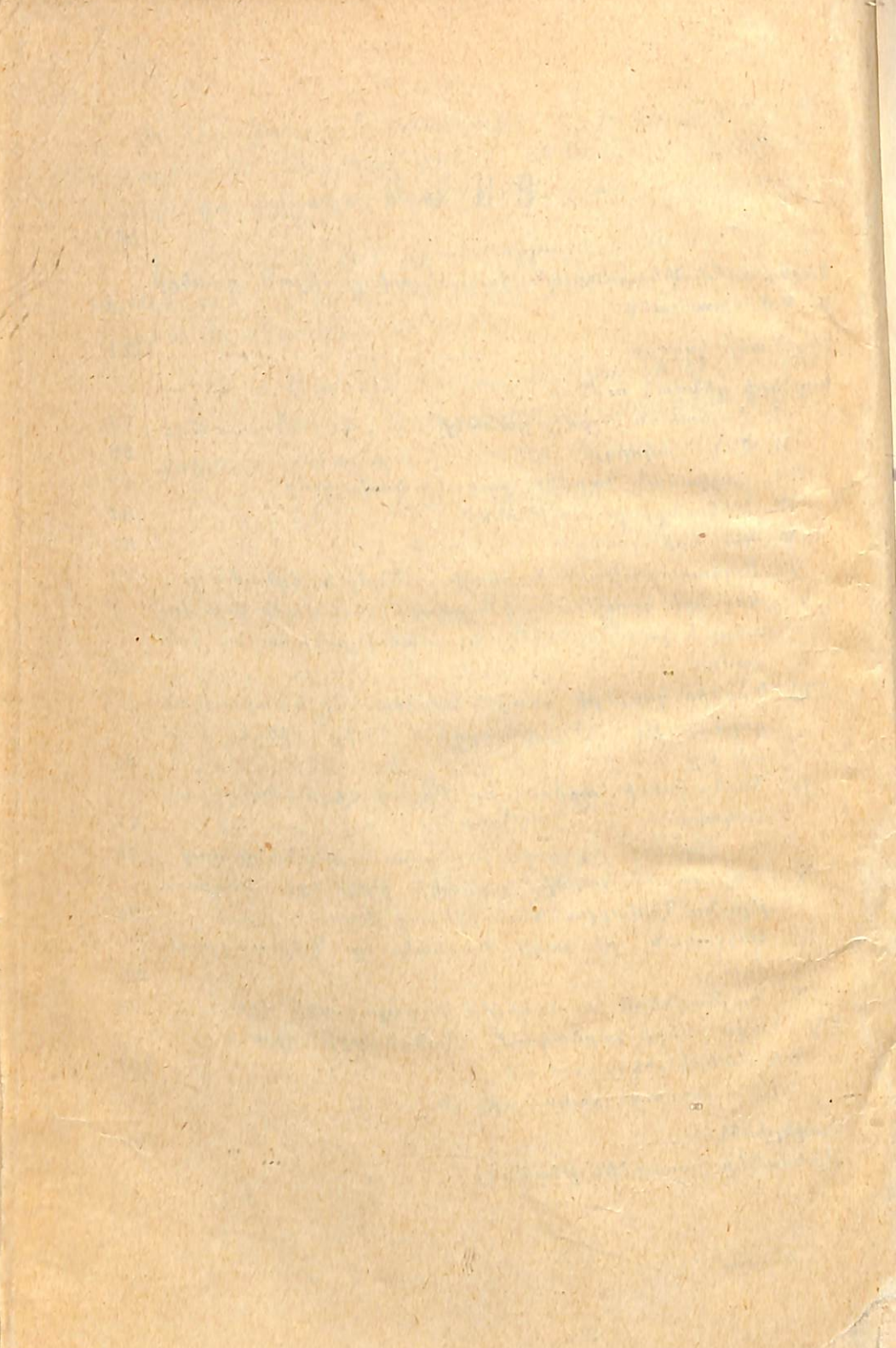
4. Կորպուսի հրամանատարության ներկայացուցիչ ե նշանակվում գումակի բաժնում ընկ. Կորիտովը, վորի կարգադրերը պարտադիր են, վորպես մարտական կարգա- դրեր:

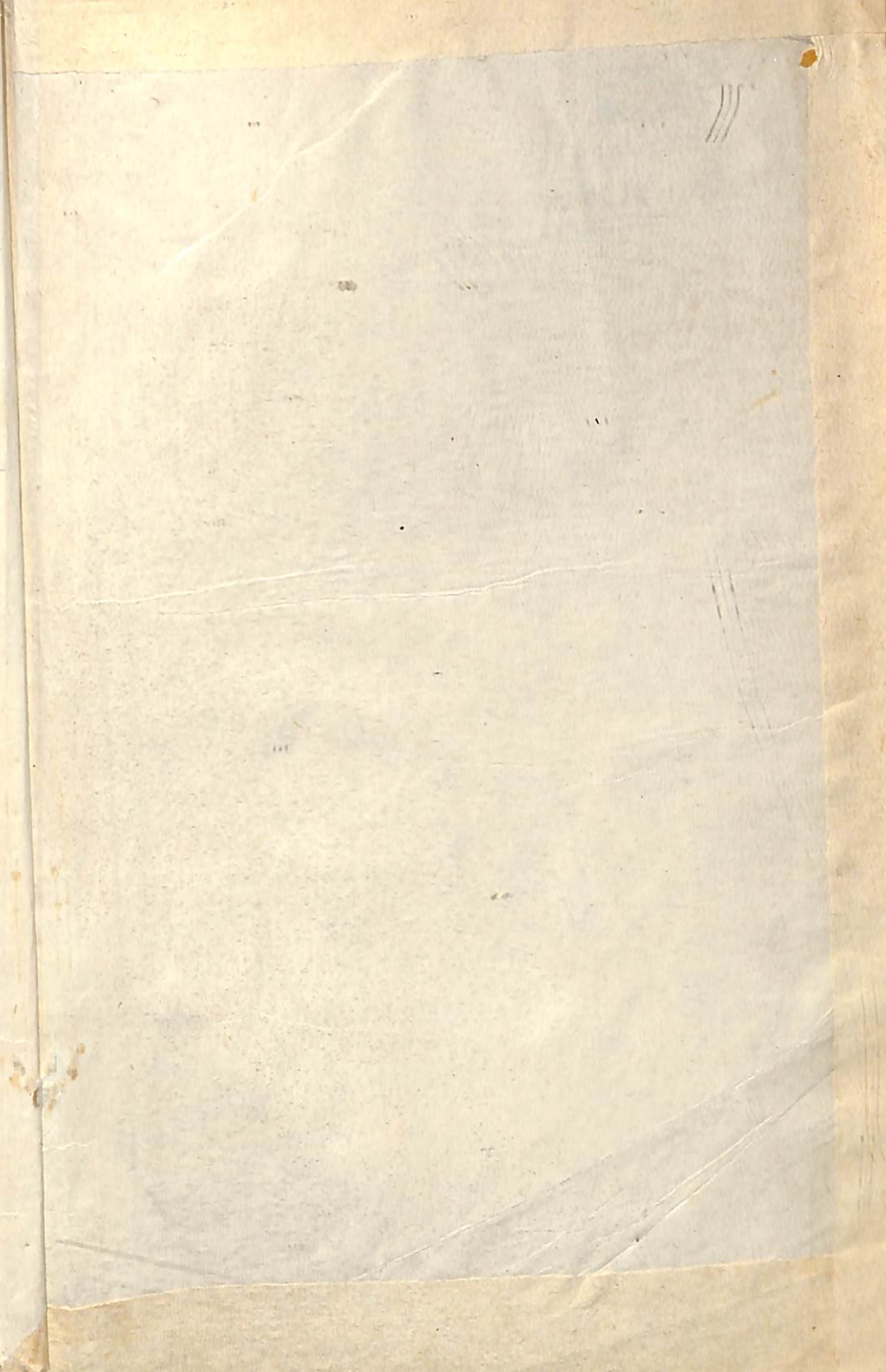
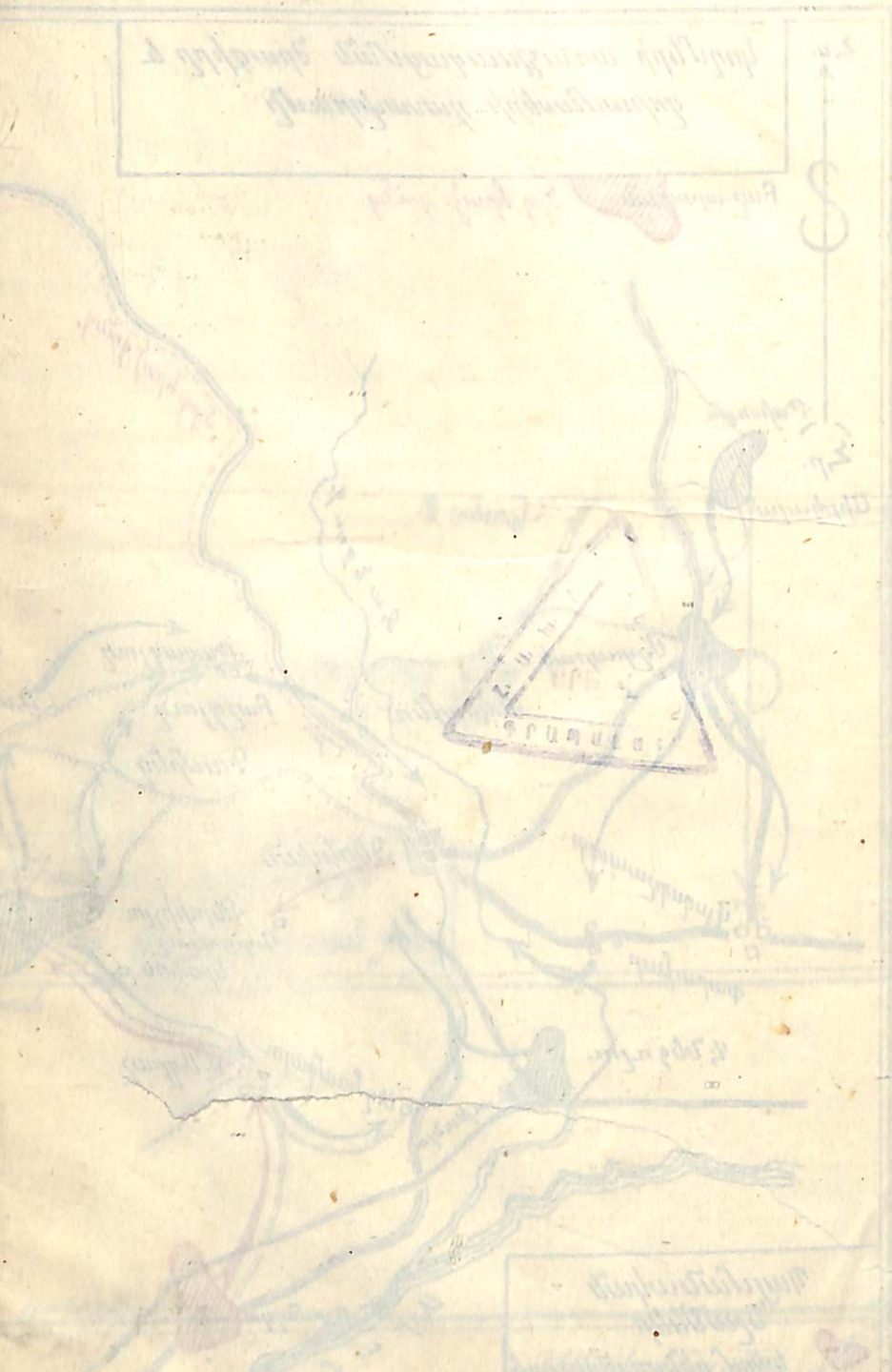
5. Զանգեզուրում զինաթափումը կատարվում ե լիա- պես, անկախ ազգության պատկանելությունից, հեղկոմնե- րի կողմից և այս կամ այն գյուղում նրանց աշխատանքը անհաշող լինելու դեպքում գործողությունների ազատու- թյունը (մինչև հրետանային կրակի գործադրությունը) թողնվում ե զորամասերին:

6. Հեղկոմները տեղերում Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության և ռազմական հրամա- նատարության ներկայացուցիչներն են և վորպես այդ- նատարության շինարարության կազմակերպչական պլսիք, Խորհրդային շինարարության կազմակերպչական աշխատանքի հետ զուգընթաց, կատարում են զորամասե- րի բոլոր որինական պահանջները, ինչպես, որինակ բնա- կարաններում տեղավորելը, սալապարտությունը, պարե- նի մթերումը:

7. Այն ամենն, ինչ գրավված ե և ինչ պիտի գրավվի հակառակորդից, Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության գույքն ե:

8. Զորամասերի կողմից բնակչությունից գրավածը պետք ե անհապաղ վերադարձվի նրան:

ԳԻՆԸ I Ռ. 20 Կ.

1928թ.

370

—————

«Ազգային գրադարան»

NL0419032

9(47.925)
F-24